

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ

Завідувачка кафедри ПП та М

професор **Юлія Герасименко**

_____ 2026 р.
(дата)

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ
ГРАМОТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ»**

**Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня «магістр»**

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові
науки Спеціальність: 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти
групи ПС-24-12-ЗМ

ТВЕРІТІНОВА Тетяна Вікторівна

(підпис)

Науковий керівник:
кандидат економічних наук,
доцент

ГРИБОВСЬКА Юлія Миколаївна

(підпис)

Біла Церква 2026

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: ТВЕРІТІНОВА Тетяна Вікторівна, група ПС-24-12-ЗМ

Назва: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

Керівник: Грибовська Юлія Миколаївна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 5.95%

Мікропробіли: 4

Заміна букв: 1

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедур. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Відсоток оригінальності за системою Strike Plagiarism 5,95% відповідає встановленим вимогам. Високий рівень оригінальності. Допускається до захисту/рецензування.

Дата 29.04.2026р.

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис _____

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувачка кафедри ПП та М

професор **Юлія Герасименко**

“ 19 ” _____ 2026 р.

(дата)

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЕВІ ОСВІТИ
Тверітінова Тетяна Вікторівна**

Тема роботи “Психологічні чинники формування фінансової грамотності у підлітків”.

Науковий керівник роботи Грибовська Юлія Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри технологій навчання, охорони праці та інклюзивного навчання Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти.

Строк подання здобувачем освіти роботи “02 ” травня 2026 р.

Вихідні дані до роботи: полягають у визначенні психологічних чинників формування фінансової грамотності у підлітків та розробці програми психологічного сприяння її розвитку.

Проаналізувати наукову літературу з проблеми фінансової грамотності у психологічній науці; розкрити психологічну сутність та структурні компоненти фінансової грамотності як особистісного феномену; обґрунтувати роль підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації

особистості; емпірично дослідити особливості ставлення підлітків до грошей, рівень їхньої рефлексивності та монетарні атитюди; виявити взаємозв'язки між рефлексивністю, монетарними атитюдами та ставленням підлітків до грошей як психологічними чинниками фінансової грамотності; розробити та апробувати тренінгову програму розвитку фінансової грамотності підлітків; сформулювати практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків щодо розвитку фінансової грамотності підростаючого покоління.

5. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Грибовська Ю.М. завідувач кафедри технологій навчання, охорони праці та інклюзивного навчання	10.01.2026 р.	10.01.2026 р.
2	Грибовська Ю.М. завідувач кафедри технологій навчання, охорони праці та інклюзивного навчання	14.02.2026 р.	14.02.2026 р.
3	Грибовська Ю.М. завідувач кафедри технологій навчання, охорони праці та інклюзивного навчання	20.03.2026 р.	20.03.2026 р.

6. Дата видачі завдання 15.01.2026 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

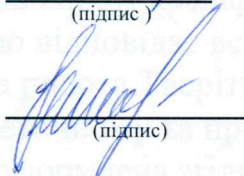
№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Узгодження теми, складання змісту	січень	виконано
2	Вивчення літературних джерел	січень	виконано
3	Збирання матеріалу у закладі освіти	січень	виконано
4	Обробка матеріалу	січень	виконано
5	Виконання розділу 1	січень	виконано
6	Виконання розділу 2	лютий	виконано
7	Виконання розділу 3	березень	виконано
8	Формулювання висновків	березень	виконано
9	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії, перевірка на плагіат	квітень	виконано
10	Подання роботи на кафедру	квітень	виконано

Здобувачка освіти

(підпис)

Тетяна ТВЕРІТІНОВА
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Керівник роботи

(підпис)

Юлія ГРИБОВСЬКА
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» НАПН УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

В І Д Г У К

**наукового керівника на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня**

ТВЕРІТІНОВОЇ Тетяни Вікторівни

за темою:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ
ГРАМОТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ»**

Актуальність даної теми полягає у зростаючій потребі формування фінансово грамотної особистості в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій. Саме підлітковий вік є сензитивним періодом для засвоєння фінансових знань, формування ціннісного ставлення до грошей та вироблення усвідомлених моделей фінансової поведінки.

У кваліфікаційній роботі магістра розкрито психологічну сутність та структуру фінансової грамотності як особистісного феномену, визначено ключові чинники її формування у підлітковому віці, обґрунтовано практичні підходи до розвитку фінансової грамотності.

Рівень підготовленості магістранта до виконання наукового дослідження – високий. Здобувач продемонструвала ґрунтовні вміння працювати з інформаційною базою, критично аналізувати наукові підходи та узагальнювати теоретичні положення. Високим є ступінь оволодіння методами наукового дослідження, що дозволило забезпечити достовірність і обґрунтованість отриманих результатів.

Магістрантка виявила здатність ефективно поєднувати теоретичні напрацювання з практикою, втілювати науково обґрунтовані ідеї у прикладну площину. Матеріал роботи викладено логічно, послідовно та аргументовано, із дотриманням наукового стилю. Авторка продемонструвала вміння формулювати змістовні висновки, що відповідають поставленим завданням дослідження.

Кваліфікаційна робота відповідає вимогам щодо виконання таких робіт, має належний рівень наукової новизни та практичної значущості. Ступінь самостійності магістранта є високим.

За результатами перевірки за допомогою комплексу StrikePlagiarism встановлено: відсоток оригінальності кваліфікаційної роботи – 94,05 %, відсоток плагіату – 5,95 %, що відповідає встановленим нормативам.

Вважаємо, що кваліфікаційна робота Тверітінової Тетяни Вікторівни виконана на належному теоретичному та практичному рівнях, містить елементи наукової новизни, оформлена згідно з установленими вимогами та рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії.

Кваліфікаційна робота заслуговує 90 балів (А), відмінно.

Науковий керівник:
завідувачка кафедри технологій навчання,
охорони праці та інклюзивної освіти,
кандидатка економічних наук, доцентка

Юлія ГРИБОВСЬКА

1 травня 2026 року

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота: 77 сторінок, 8 таблиць, 3 додатки, 61 джерело використаної літератури.

Об'єктом дослідження є процес формування фінансової грамотності підлітків у контексті їх психічного та соціального розвитку.

Предметом дослідження є психологічні чинники (мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові та поведінкові), що впливають на формування фінансової грамотності у підлітків.

Мета роботи: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники формування фінансової грамотності у підлітків і розробити програму психологічного сприяння її розвитку.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел з проблеми дослідження); емпіричні (опитувальник ставлення молоді до грошей А. Furnham; методика діагностики рівня рефлексивності; опитувальник виміру монетарних атитюдів В. і Т. Klontz); методи математичної статистики (кількісний та якісний аналіз отриманих даних, кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона).

Основний науковий результат роботи полягає у наступному: уточнено та доповнено наукові уявлення про фінансову грамотність як багатокомпонентний психологічний феномен; визначено та систематизовано психологічні чинники формування фінансової грамотності на внутрішньоособистісному та соціально-психологічному рівнях; обґрунтовано роль підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації особистості; виявлено взаємозв'язки між рефлексивністю, монетарними атитюдами та ставленням підлітків до грошей; розроблено та апробовано тренінгову програму «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей», спрямовану на розвиток фінансової грамотності підлітків; сформульовано диференційовані практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків щодо психолого-педагогічної роботи з розвитку фінансової грамотності підростаючого покоління.

Результати рекомендовані до впровадження у навчально-виховний процес ліцею «Перша Білоцерківська гімназія» Білоцерківської міської ради Київської області, що сприятиме підвищенню рівня фінансової грамотності учнів, розвитку рефлексивності та корекції деструктивних монетарних атитюдів підлітків.

Ключові слова: фінансова грамотність, підлітки, монетарні атитюди, рефлексивність, ставлення до грошей, фінансова соціалізація, фінансова поведінка, монетарні сценарії, фінансове планування, психологічні чинники.

ABSTRACT

Thesis: 77 pages, 8 tables, 3 appendices, 61 references.

The object of the study is financial literacy as a psychological phenomenon.

The subject of the study is the psychological factors influencing the development of financial literacy in adolescents.

The aim of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the psychological factors influencing the development of financial literacy in adolescents and to develop a program for psychologically promoting its development.

Research methods: theoretical (analysis, synthesis, generalization, and systematization of scientific sources on the research topic); empirical (A. Furnham's questionnaire on young people's attitudes toward money; a method for assessing the level of reflexivity; B. and T. Klontz's questionnaire for measuring monetary attitudes); methods of mathematical statistics (quantitative and qualitative analysis of the obtained data, correlation analysis using Pearson's coefficient).

The main scientific findings of this study are as follows: scientific concepts regarding financial literacy as a multi-component psychological phenomenon have been refined and expanded; psychological factors influencing the development of financial literacy at the intrapersonal and socio-psychological levels have been identified and systematized; the role of adolescence as a sensitive period for the financial socialization of the individual has been substantiated; the interrelationships between reflexivity, monetary attitudes, and adolescents' attitudes toward money have been identified; a training program titled "Financial Awareness and a Conscious Attitude Toward Money," aimed at developing financial literacy among adolescents, has been developed and tested; differentiated practical recommendations were formulated for psychologists, educators, and parents regarding psychological and pedagogical work on developing financial literacy among the younger generation.

The results are recommended for implementation in the educational process at the "First Bila Tserkva Gymnasium" of the Bila Tserkva City Council in the Kyiv Region, which will help improve students' financial literacy, foster reflective thinking, and correct adolescents' destructive monetary attitudes.

Keywords: financial literacy, adolescents, monetary attitudes, reflectivity, attitudes toward money, financial socialization, financial behavior, monetary scenarios, financial planning, psychological factors.

ЗМІСТ

ВСТУП.	9
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.	13
1.1 Фінансова грамотність як психологічний феномен та її структурні компоненти.	13
1.2 Психологічні чинники формування фінансової грамотності в сучасних наукових підходах.	17
1.3 Підлітковий вік як сензитивний період фінансової соціалізації особистості.	23
Висновки до розділу 1.	27
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ПІДЛІТКІВ.	29
2.1. Організація та методика дослідження фінансової грамотності у підлітків.	29
2.2. Аналіз рівня сформованості фінансової грамотності та грошових настанов підлітків.	33
2.3. Взаємозв'язок рефлексивності та грошових установ з показниками фінансової грамотності підлітків.	39
Висновки до розділу 2.	43
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ПІДЛІТКІВ.	45
3.1. Теоретичне обґрунтування та принципи побудови тренінгової програми.	45
3.2. Зміст і структура тренінгових занять з фінансової обізнаності та усвідомленого ставлення до грошей.	49
3.3. Аналіз ефективності програми та рекомендації для психологів і педагогів.	55
Висновки до розділу 3.	60
ВИСНОВКИ.	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.	66
ДОДАТКИ.	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема формування фінансової грамотності підлітків належить до актуальних проблем сучасної психологічної науки та освітньої практики. Особливої значущості вона набуває в умовах стрімкого розвитку ринкової економіки, цифровізації фінансових послуг і зростаючої складності фінансового середовища, в якому опиняється молодь. Саме підлітковий вік є сензитивним періодом для засвоєння фінансових знань, формування ціннісного ставлення до грошей та вироблення усвідомлених моделей фінансової поведінки.

Сучасний світ висуває до молоді особистості нові вимоги щодо здатності орієнтуватися у фінансових питаннях, приймати зважені рішення, планувати власні ресурси та протистояти маніпулятивним впливам споживацького суспільства. В умовах соціально-економічної нестабільності в Україні, пов'язаної з наслідками воєнних дій та загальною кризою добробуту, питання фінансової компетентності підростаючого покоління набуває особливої практичної ваги. Водночас більшість підлітків залишається невідповідною до самостійного управління власними фінансами через відсутність систематичної психолого-педагогічної роботи у цьому напрямі.

Теоретичний аналіз проблеми свідчить про те, що фінансова грамотність розглядається науковцями як багатовимірний психологічний феномен, що охоплює когнітивні, мотиваційні, емоційно-вольові та поведінкові компоненти. Однак психологічні чинники, що зумовлюють успішність формування фінансової грамотності саме в підлітковому віці, зокрема роль рефлексивності та грошових настановлень, залишаються недостатньо дослідженими.

Практична значущість дослідження полягає в необхідності розробки науково обґрунтованих психологічних програм, спрямованих на розвиток фінансової грамотності підлітків з урахуванням їх вікових та індивідуально-

психологічних особливостей. Такі програми мають ґрунтуватися на виявлених психологічних чинниках і бути зорієнтовані не лише на передачу знань, але й на формування усвідомленої, відповідальної та рефлексивної фінансової поведінки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснено комплексне емпіричне дослідження взаємозв'язку рефлексивності та монетарних атитюдів як психологічних чинників формування фінансової грамотності підлітків в умовах сучасної України; уточнено структуру психологічних чинників фінансової грамотності підлітків на внутрішньоособистісному та соціально-психологічному рівнях; дістали подальшого розвитку наукові уявлення про роль підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації особистості та про можливості цілеспрямованої психологічної корекції деструктивних монетарних атитюдів засобами тренінгової роботи.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники формування фінансової грамотності у підлітків і розробити програму психологічного сприяння її розвитку.

Відповідно до мети було сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми фінансової грамотності в сучасній психологічній науці.
2. Розкрити психологічну сутність та структуру фінансової грамотності як особистісного феномену.
3. Обґрунтувати роль підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації.
4. Емпірично дослідити рівень сформованості фінансової грамотності підлітків та визначити психологічні чинники, що її зумовлюють.
5. Виявити взаємозв'язки між рефлексивністю, грошовими настановленнями та показниками фінансової грамотності підлітків.

6. Розробити та апробувати тренінгову програму розвитку фінансової грамотності підлітків і сформулювати практичні рекомендації.

Об'єктом дослідження є процес формування фінансової грамотності підлітків у контексті їх психічного та соціального розвитку.

Предмет дослідження – психологічні чинники (мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові та поведінкові), що впливають на формування фінансової грамотності у підлітків.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять: положення про єдність свідомості та діяльності; теорія психічного розвитку особистості; концепції фінансової соціалізації та монетарних атитюдів особистості; теоретичні підходи до вивчення рефлексивності як механізму саморегуляції; концепції психологічних настановлень щодо грошей; положення про психологічні особливості підліткового віку та економічну соціалізацію підлітків.

Для досягнення поставлених завдань дослідження використовувалися наступні **методи дослідження**: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел з проблеми дослідження; емпіричні – опитувальник ставлення молоді до грошей (А. Furnham), методика діагностики рівня рефлексивності, опитувальник виміру монетарних атитюдів (В. і Т. Klontz); методи математичної статистики – кількісний та якісний аналіз отриманих даних, кореляційний аналіз за Пірсоном.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі ліцею «Перша Білоцерківська гімназія» Білоцерківської міської ради Київської області. У дослідженні взяли участь 96 підлітків 9–11 класів, добір яких здійснювався за принципом доступності та добровільної участі з дотриманням етичних норм психологічного дослідження.

Практичне значення результатів дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та апробації тренінгової програми «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей», спрямованої на розвиток фінансової компетентності підлітків. Програма містить комплекс науково

обґрунтованих методів і вправ, що поєднують теоретичний, практичний та рефлексивний компоненти. Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами закладів загальної середньої освіти, педагогами та батьками для організації цілеспрямованої роботи з підвищення рівня фінансової грамотності підлітків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи магістра було оприлюднено на XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих в системі неперервної освіти» (11 грудні 2025 р.), IV Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Соціально-освітні доміанти професійної підготовки сучасного компетентісного фахівця» (15 травня 2025 р.).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 77 сторінки, основний зміст викладено на 68 сторінках. Робота містить 8 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Фінансова грамотність як психологічний феномен та її структурні компоненти.

В умовах глобалізації економіки та стрімкого розвитку фінансових ринків поняття фінансової грамотності набуло широкого наукового і практичного значення. Попри значну кількість досліджень у цій галузі, єдиного загальноприйнятого визначення фінансової грамотності у психологічній науці досі не існує, що зумовлене складністю та багатовимірністю самого феномену. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що дослідники розглядають фінансову грамотність принаймні у трьох взаємопов'язаних вимірах: як сукупність знань і навичок, як систему установок та цінностей, і як стійкі моделі фінансової поведінки [1; 31].

У найбільш широкому сенсі фінансова грамотність визначається як здатність особистості ефективно управляти власними фінансовими ресурсами на основі системи знань, установок і поведінкових стратегій [61]. А. Лусарді та О. Мітчелл, провідні дослідники у цій галузі, наголошують, що фінансова грамотність є не лише когнітивним конструктом, а й диспозиційним утворенням, що охоплює мотиваційну готовність до прийняття виважених фінансових рішень. У їхніх дослідженнях доведено, що низький рівень фінансової грамотності безпосередньо пов'язаний із схильністю до надмірного споживання, нездатністю до планування та уникненням відповідальності за власний фінансовий добробут.

Організація економічного співробітництва та розвитку у своїх програмних документах визначає фінансову грамотність як поєднання фінансової обізнаності, знань, умінь, установок і поведінки, необхідних для

прийняття зважених фінансових рішень та досягнення індивідуального фінансового добробуту [42]. Ця дефініція є однією з найбільш операціоналізованих у науковому просторі, оскільки виокремлює конкретні компоненти феномену, придатні для емпіричного вивчення. С. Домбровська зазначає, що саме операціоналізований підхід ОЕСР став основою для розробки більшості сучасних програм фінансової освіти в Україні [12].

У вітчизняній психологічній науці фінансова грамотність нерідко розглядається у контексті ширшого поняття економічної культури особистості. Так, Л. Карамушка та О. Ходакевич визначають ставлення до грошей – центральний елемент фінансової грамотності – як компонент цілісної системи ставлень особистості, що відображає її індивідуальний, суб'єктивно-оціночний, вибірковий підхід до грошей як об'єкта дійсності [19]. На думку авторів, це ставлення є інтеріоризованим досвідом взаємодії з грошима у специфічній соціокультурній ситуації та виявляється у потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях, соціальних установках і мотивах особистості. Дослідник у цьому контексті особливо наголошує на значущості фінансової відповідальності як ключового компонента фінансової грамотності, що забезпечує усвідомлене і наслідкове ставлення особистості до власних фінансових рішень [13].

Близьким за змістом є поняття монетарних атитюдів, яке широко використовується в англійській психологічній літературі і дедалі активніше впроваджується у вітчизняний науковий обіг. Термін «монетарні атитюди» ототожнюється з поняттями «ставлення до грошей», «грошові установки», «монетарні настановлення» і розглядається, з одного боку, як соціальна установка, а з іншого – як елемент системи ставлення особистості до навколишньої дійсності [3]. Монетарні атитюди виступають психологічним регулятором фінансової поведінки, визначаючи характер реакцій особистості на фінансові ситуації, вибір стратегій управління грошима та загальну спрямованість фінансової активності. О. Нікітіна, Т. Хомуленко та А. Іванченко розглядають монетарну спрямованість особистості як інтегративне

утворення, що охоплює систему монетарних цінностей, норм поведінки та соціальних установок [34].

У структурі фінансової грамотності як психологічного феномену більшість дослідників виокремлюють три взаємопов'язані компоненти. Когнітивний компонент охоплює систему фінансових знань, уявлень про економічну реальність, розуміння базових фінансових понять — дохід, витрати, бюджет, заощадження, кредит, інвестиції — та здатність до раціонального осмислення фінансових ситуацій. Він являє собою інтелектуальну основу фінансової компетентності і відображає рівень фінансової обізнаності особистості [6; 15; 19]. О. Кузьмін підкреслює, що когнітивний компонент є необхідною, але недостатньою умовою фінансової грамотності: без відповідних установок і поведінкових навичок навіть високий рівень фінансових знань не забезпечує ефективного управління власними ресурсами [29].

Афективний компонент представлений емоційним ставленням особистості до грошей і фінансових питань загалом: переживаннями, пов'язаними з набуттям, витрачанням і втратою грошей, тривожністю щодо власного фінансового становища, емоційним забарвленням фінансових рішень. Дослідження [20] свідчать про те, що афективний компонент нерідко домінує над когнітивним у структурі ставлення особистості до грошей, особливо в підлітковому та юнацькому віці, коли емоційна регуляція ще перебуває у процесі становлення. Саме тому емоційні установки щодо грошей можуть суттєво спотворювати раціональне фінансове мислення навіть за умови достатньої фінансової обізнаності. А. Шамне у своїх дослідженнях підтверджує, що монетарні установки і цінності сучасної молоді України характеризуються значною афективною насиченістю і нерідко суперечать декларованим раціональним фінансовим намірам [52].

Конативний (поведінковий) компонент відображає реальні патерни фінансової поведінки особистості — способи управління грошима, схильність до планування або імпульсивного витрачання, стратегії заощадження,

готовність брати на себе фінансову відповідальність. В. Москаленко зазначає, що конативний компонент є найбільш видимим проявом фінансової грамотності, однак він формується під безпосереднім впливом когнітивного та афективного компонентів і не може розглядатися у відриві від них [32]. Л. Мельничук наголошує, що фінансова культура особистості як інтегративне утворення реалізується саме через поведінковий компонент – через конкретні рішення, звички та стратегії управління грошима у повсякденному житті [31]. Поведінкові патерни управління грошима мають тенденцію до стабілізації у підлітковому віці і зберігаються у дорослому житті, що підкреслює значущість цього вікового етапу для цілеспрямованого формування фінансової грамотності.

Окрему увагу у сучасних дослідженнях приділяють типологіям особистості за характером ставлення до грошей. Виокремлюють чотири базові монетарні сценарії: уникнення грошей (переконання у тому, що гроші є злом або джерелом проблем), поклоніння грошам (переконання у тому, що гроші вирішують усі проблеми і є запорукою щастя), статусна орієнтація (ототожнення фінансового становища з соціальною цінністю особистості) та пильність щодо грошей (схильність до ощадливості та обережності у фінансових питаннях) [22]. Такі сценарії формуються переважно у дитячому та підлітковому віці під впливом сімейного середовища і залишаються відносно стабільними протягом усього подальшого життя. Н. Клименко зазначає, що вивчення чинників ставлення до грошей є перспективним напрямом сучасної економічної психології, оскільки дозволяє виявити глибинні психологічні механізми фінансової поведінки особистості.

О.Сорока запропонував іншу класифікацію установок щодо грошей, виокремивши такі виміри, як фіксація на грошах, тривожність через гроші, негативні емоції щодо грошей та терапевтична функція грошей [45]. У своїх дослідженнях він довів, що різні поєднання цих установок формують принципово різні моделі фінансової поведінки і по-різному корелюють із загальним рівнем психологічного благополуччя особистості. Адаптація

опитувальника Фернема для вітчизняної вибірки підтвердила валідність цих конструктів в українському соціокультурному контексті.

Важливо наголосити, що фінансова грамотність не зводиться до суми фінансових знань, а є інтегративним особистісним утворенням, яке включає здатність застосовувати ці знання у реальних життєвих ситуаціях. Автори [11] у своїх дослідженнях економічного самовизначення молоді показали, що підлітки можуть демонструвати достатній рівень теоретичної фінансової обізнаності, водночас виявляючи дезадаптивні патерни фінансової поведінки у реальних ситуаціях. Це свідчить про те, що між когнітивним і поведінковим компонентами фінансової грамотності існує складний психологічний зв'язок, опосередкований афективними установками, рівнем саморегуляції та рефлексивними здібностями особистості. Психологічні аспекти економічного самовизначення особистості є ключовими для розуміння того, чому однакові фінансові знання призводять до принципово різних фінансових результатів у різних людей

Таким чином, фінансова грамотність є складним багатоконпонентним психологічним феноменом, що інтегрує знання, установки і поведінку у єдину систему фінансової компетентності особистості. Її ефективне формування вимагає врахування не лише когнітивного виміру, але й психологічних детермінант – монетарних атитюдів, емоційних установок щодо грошей, рівня рефлексивності та здатності до саморегуляції фінансової поведінки. Саме ці психологічні чинники визначають, наскільки успішно особистість трансформує фінансові знання у відповідальну і усвідомлену фінансову поведінку, що є центральним питанням нашого дослідження.

1.2 Психологічні чинники формування фінансової грамотності в сучасних наукових підходах.

Питання про те, які психологічні чинники зумовлюють успішність або недостатність формування фінансової грамотності особистості, є одним із центральних у сучасній економічній психології. Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що фінансова грамотність детермінується складною системою взаємопов'язаних психологічних чинників, які умовно можна поділити на два рівні: внутрішньоособистісні (когнітивні здібності, особистісні риси, емоційно-вольові характеристики, монетарні установки) та соціально-психологічні (вплив сімейного середовища, референтної групи, соціокультурного контексту). У міждисциплінарних дослідженнях [38; 41] підкреслено, що установки молоді щодо фінансових об'єктів формуються під впливом як індивідуально-психологічних особливостей, так і соціального середовища, що визначає необхідність комплексного підходу до вивчення психологічних чинників фінансової поведінки.

Серед внутрішньоособистісних чинників особливе місце посідають монетарні атитюди – стійкі психологічні установки особистості щодо грошей, що формуються у процесі соціалізації і визначають характер її фінансової поведінки. О. Власова-Чмерук та А. Юдко зазначають, що ставлення до грошей реалізується через монетарну поведінку, яка являє собою економічно-фінансову активність особистості, що ґрунтується на сформованих установках і правилах поводження з грошима [5]. Монетарні атитюди виступають своєрідним психологічним фільтром, крізь який особистість інтерпретує фінансові ситуації і визначає стратегії реагування на них. О. Нікітіна, Т.Хомуленко та А. Іванченко розглядають монетарну спрямованість особистості як стійке психологічне утворення, що визначає пріоритети у сфері фінансової діяльності та зумовлює специфіку суб'єктивного відображення фінансової реальності [34].

У концепції «монетарних сценаріїв» автори [27] доводять, що деструктивні установки щодо грошей – уникнення грошей, надмірне поклоніння їм, ототожнення грошей із соціальним статусом – є одними з головних психологічних чинників, що перешкоджають формуванню

відповідальної фінансової поведінки. Ці сценарії діють переважно на несвідомому рівні і тому особливо важко піддаються корекції без цілеспрямованої психологічної роботи. Натомість конструктивна установка пильності щодо грошей, що виражається у схильності до обережного і раціонального поводження з фінансовими ресурсами, є потужним психологічним предиктором фінансової грамотності. Н. Клименко підкреслює, що дослідження чинників ставлення до грошей набуває дедалі більшого значення у сучасній вітчизняній економічній психології, оскільки монетарні установки виступають ключовою ланкою між фінансовими знаннями і реальною фінансовою поведінкою [22].

У дослідженні [45] виявлено, що тривожність через гроші – один із найпоширеніших монетарних атитюдів – має суперечливий вплив на фінансову поведінку. З одного боку, помірна фінансова тривожність може стимулювати обережність і планування. З іншого боку, надмірна тривожність щодо грошей призводить до дисфункціональної поведінки: надмірної економії, уникнення фінансових рішень або, навпаки, компульсивних витрат як способу зняти емоційну напругу. Саме тому регуляція афективного компонента монетарних атитюдів є важливим завданням психологічної роботи у напрямі розвитку фінансової грамотності. А. Шамне, досліджуючи монетарні установки і цінності сучасної молоді України, підтверджує, що надмірна фінансова тривожність є одним із найбільш поширених і водночас найменш усвідомлюваних чинників, що знижують якість фінансових рішень [52].

Суттєвим психологічним чинником формування фінансової грамотності є рефлексивність як здатність особистості до усвідомлення, аналізу та оцінювання власної діяльності, рішень і поведінки. С.Карась визначає рефлексивність як системну якість особистості, що забезпечує її здатність виходити за межі безпосередньої ситуації і розглядати власні дії з метапозиції [20]. У контексті фінансової поведінки рефлексивність виконує функцію психологічного механізму, що уможливорює перехід від імпульсивного,

ситуативно зумовленого витрачання грошей до усвідомленого, стратегічно орієнтованого управління фінансовими ресурсами. Р. Павелків розглядає рефлексію як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості загалом, підкреслюючи, що саме рефлексивна здатність забезпечує усвідомлення особистістю наслідків власних дій і відповідальне ставлення до прийнятих рішень [37].

Дослідження [35; 39] виокремлюють кілька відносно самостійних форм рефлексивності, кожна з яких по-своєму пов'язана з якістю фінансових рішень. Ретроспективна рефлексія уможлиблює аналіз минулих фінансових помилок і коригування подальшої поведінки на основі набутого досвіду. Ситуативна рефлексія забезпечує усвідомлення власних дій у момент прийняття фінансового рішення, що знижує ймовірність імпульсивних покупок і необдуманих витрат. Рефлексія майбутньої діяльності сприяє фінансовому плануванню, прогнозуванню наслідків рішень і постановці довгострокових фінансових цілей. Таким чином, рефлексивність виступає інтегративним психологічним ресурсом, що пронизує всі часові виміри фінансової поведінки особистості. Здатність до прогнозування фінансових наслідків є одним із найбільш значущих предикторів успішного фінансового планування у різних вікових групах.

Важливим внутрішньоособистісним чинником є також локус контролю – узагальнена установка особистості щодо того, наскільки власні дії визначають результати її діяльності. О. Комарова та Л. Братченко показують, що особи з інтернальним локусом контролю схильні сприймати себе як активних суб'єктів власного фінансового становища, беруть на себе відповідальність за фінансові рішення і демонструють вищий рівень фінансової грамотності порівняно з екстерналами [23]. Екстернали, натомість, схильні пояснювати своє фінансове становище зовнішніми обставинами – економічною ситуацією, долею, діями інших людей – і тому меншою мірою вкладають зусилля у розвиток власних фінансових компетентностей. І.Зубіашвілі та Т. Мельничук підкреслюють, що психологічні аспекти

економічного самовизначення особистості безпосередньо пов'язані з характером локусу контролю: підлітки з інтернальним локусом демонструють більш усвідомлений підхід до управління власними фінансовими ресурсами [17].

Серед особистісних чинників дослідники виокремлюють також самооцінку. Результати психологічних досліджень констатують, що підлітки з високою самооцінкою надають меншого значення факторам престижу і грошам, тоді як підлітки з низькою самооцінкою нерідко ховаються за гроші, прагнуть за їх допомогою зміцнити своє становище [24]. Тривожність особистості також проявляється у специфічних монетарних установках – занепокоєнні щодо витрат, надмірній ощадливості або фантазуванні на тему грошей, – що загалом знижує адаптивність фінансової поведінки. К. Василюк зазначає, що моральна свідомість особистості, яка охоплює ціннісні орієнтації і норми поведінки, є важливим регулятором у тому числі й фінансових рішень, оскільки визначає межі між прийнятними і неприйнятними способами досягнення матеріального благополуччя [4].

Серед соціально-психологічних чинників провідну роль відіграє сімейне середовище. К. Лоу наголошує, що гроші є інструментом моральної соціалізації у межах сімейного контексту, а батьки слугують першочерговими агентами формування монетарних установок дитини [60]. В. Москаленко зазначає, що в українському суспільстві ставлення до грошей формується під впливом щонайменше чотирьох різноспрямованих чинників: традиційної економічної свідомості, радянського менталітету старшого покоління, впливу західного економізму та кризового характеру вітчизняної економіки [32]. Дослідники [11] підтверджують, що соціально-психологічне забезпечення розвитку економічної культури молоді в умовах суспільних трансформацій вимагає врахування всієї складності сімейних, культурних та соціальних чинників, що формують монетарні установки підростаючого покоління.

Значущим соціально-психологічним чинником є також вплив групи однолітків, особливо у підлітковому віці. О. Шамне вказує, що норми і

цінності референтної групи суттєво впливають на монетарні установки підлітків — гроші нерідко виступають умовою спільного дозвілля та здійснення спільної діяльності, а матеріальне становище однолітка може слугувати критерієм оцінки його соціальної значущості [52]. Це створює специфічний соціальний тиск, що може призводити до імпульсивних або статусно мотивованих фінансових рішень, які суперечать раціональним принципам управління грошима.

Окремої уваги заслуговує роль медіасередовища та реклами як чинників формування фінансових установок. І. Зубіашвілі зазначає, що транслювання моделей надмірного споживання, нав'язаних рекламою, особливо потужно впливає на молодь, яка ще не має власного трудового досвіду, і виражається у домінуванні паразитичного типу економічних установок [15]. Методичні рекомендації щодо соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної культури молоді в період післявоєнного відновлення країни особливо наголошують на необхідності формування критичного ставлення до медіапростору як умови захисту молоді від деструктивних фінансових впливів [32].

Таким чином, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що психологічні чинники формування фінансової грамотності утворюють складну багаторівневу систему. На внутрішньоособистісному рівні ключову роль відіграють монетарні атитюди, рефлексивність, локус контролю та самооцінка. На соціально-психологічному рівні визначальними є вплив сімейного середовища, референтної групи та медіапростору. Взаємодія цих чинників формує індивідуальний профіль фінансової грамотності особистості, що визначає ефективність її фінансової поведінки. У нашому дослідженні особливу увагу зосереджено на двох ключових внутрішньоособистісних чинниках — рефлексивності та монетарних атитюдах — як найбільш операціоналізованих і придатних для цілеспрямованого психологічного розвитку в умовах освітнього середовища.

1.3 Підлітковий вік як сензитивний період фінансової соціалізації особистості.

Підлітковий вік традиційно розглядається у психологічній науці як один із найбільш суперечливих і водночас значущих етапів онтогенезу. Це період кардинальних змін у всіх сферах особистості – фізичній, когнітивній, емоційній, соціальній, – що створює унікальне поєднання підвищеної сприйнятливості до нових форм досвіду і водночас підвищеної вразливості до зовнішніх впливів. Саме ця подвійність підліткового віку зумовлює його особливу роль у процесі фінансової соціалізації особистості. Монографія за редакцією С. Максименка, В. Зливкова та С. Кузікової підкреслює, що особистість у розвитку проходить через низку сензитивних вікових етапів, кожен з яких є визначальним для формування певних психологічних утворень, і підлітковий вік у цьому ряду посідає особливе місце як період якісного переосмислення системи цінностей і соціальних орієнтацій [25].

Поняття фінансової соціалізації позначає процес засвоєння особистістю фінансових знань, цінностей, норм і моделей поведінки у процесі її включення до економічних відносин суспільства. Н. Дембицька, О. Лавренко, І.Зубіашвілі та М. Мельничук у своїй монографії, присвяченій соціально-психологічним закономірностям економічного самовизначення молоді, доводять, що фінансова соціалізація є нерівномірним процесом, в якому підлітковий вік виступає якісно новим етапом — переходом від споживацького розуміння грошей до розуміння їхньої виробничої та соціальної функції [31]. Методичні рекомендації щодо соціально-психологічного забезпечення розвитку економічної культури молоді в умовах післявоєнного відновлення конкретизують це положення, наголошуючи на тому, що якість фінансової соціалізації підлітків у кризових соціальних умовах значною мірою визначає їхню здатність до економічної адаптації у дорослому житті [32].

Якщо для молодших школярів визначальним у розумінні грошей є їхня споживацька функція, а простором економічної поведінки виступає насамперед місце купівлі-продажу, то підліток починає розуміти гроші як першочерговий чинник забезпечення матеріального добробуту і засіб самостійної участі у суспільному житті. Ці зміни у розумінні функції грошей відображають загальну тенденцію підліткового розвитку – прагнення до дорослості і самостійності, що В. Москаленко пов'язує із домінуючою потребою підліткового віку у набутті нової, більш значущої соціальної ролі [32]. М. Кравченко у своїх дослідженнях розвитку фінансової грамотності підлітків наголошує, що саме у цей перехідний період підліток вперше починає сприймати гроші як особистісно значущий ресурс, управління яким є виявом його дорослості та самостійності [24].

С. Максименко наголошує, що перехід від дитинства до дорослості відзначається гострим, інколи драматичним характером, у якому відображається напрям соціального розвитку суспільства [30]. З одного боку, для підліткового віку характерні негативні прояви – дисгармонійність особистості, протестна поведінка щодо дорослих, згортання і зміна усталених інтересів. З іншого боку, саме в цей період зростає самостійність дитини, суттєво розширюється сфера її діяльності та розвивається відповідальне ставлення до себе й інших людей. Ця суперечливість підліткового розвитку безпосередньо відображається на характері фінансової поведінки – підліток одночасно прагне до фінансової самостійності і не завжди готовий брати на себе реальну фінансову відповідальність. С. Годик у цьому контексті зазначає, що емоційна сепарація від батьків у підлітковому і юнацькому віці нерідко супроводжується і прагненням до фінансової незалежності як символу особистісної автономії [8].

Центральним психологічним новоутворенням підліткового віку є становлення ідентичності та самосвідомості, яке розглядають як розвиток самосвідомості як провідний процес підліткового віку, що охоплює усвідомлення власних якостей, цінностей, прагнень і місця серед інших людей.

У контексті фінансової соціалізації це означає, що підліток починає усвідомлювати власне фінансове «Я» – своє місце у системі економічних відносин, ставлення до грошей як вираження власних цінностей, а також відповідальність за прийняті фінансові рішення. Н. Волинець підкреслює, що Я-концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності безпосередньо визначає характер самооцінки у різних сферах діяльності, зокрема і у фінансовій, формуючи суб'єктивне відчуття власної фінансової компетентності або некомпетентності [7].

Суттєвою особливістю підліткового віку, що безпосередньо впливає на характер фінансової поведінки, є специфіка емоційно-вольової регуляції. Підлітки схильні до підвищеної емоційної реактивності, імпульсивності та переважання короткострокової мотивації над довгостроковою. К Кон зазначає, що нейропсихологічні особливості підліткового мозку – зокрема, незавершений розвиток префронтальної кори, відповідальної за планування, прийняття рішень і гальмування імпульсів, – зумовлюють підвищену схильність підлітків до ризикованої та імпульсивної поведінки [55]. У фінансовій сфері це проявляється у тенденції до спонтанних покупок, нездатності відкладати задоволення заради майбутньої вигоди та недостатньому врахуванні довгострокових наслідків фінансових рішень. М. Наконечна, досліджуючи особливості інтерсуб'єктної взаємодії в юнацькому віці, підтверджує, що емоційна незрілість і залежність від зовнішньої оцінки є одними з провідних чинників, що знижують якість самостійних рішень підлітків, у тому числі й фінансових [33].

Водночас підлітковий вік характеризується інтенсивним розвитком рефлексивних здібностей – здатності до самоаналізу, усвідомлення власних думок, почуттів і дій. Науковці [36] розглядали розвиток рефлексії як центральний процес когнітивного розвитку в підлітковому віці, що уможлиблює перехід до формально-логічного мислення і здатності розглядати власну поведінку з метапозиції. Р. Павелків підкреслює, що рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості

набуває особливої значущості саме в підлітковому віці, коли особистість вперше стає здатною до усвідомленого аналізу власних вчинків і їхніх наслідків [37]. Саме тому підлітковий вік є одночасно і сензитивним, і потенційно продуктивним для цілеспрямованого розвитку рефлексивності як психологічного механізму усвідомленої фінансової поведінки.

Визначальну роль у фінансовій соціалізації підлітків відіграє система цінностей, що активно переформатовується у цей віковий період. До підліткового віку дитина переважно засвоює систему цінностей батьків, однак у підлітковому періоді вона готова переглянути всі раніше засвоєні норми і стандарти. О. Шамне зазначає, що норми і цінності референтної групи однолітків набувають значення власних норм підлітка і суттєво впливають на його монетарні установки [52]. К. Киричук підкреслює, що ціннісні регулятори психологічного благополуччя особистості формуються саме у підлітковому і юнацькому віці і визначають загальну спрямованість особистості, у тому числі й у фінансовій сфері [21]. Гроші у підлітковому середовищі нерідко виступають засобом самоствердження, демонстрації статусу і належності до певної соціальної групи, що може формувати деструктивні монетарні сценарії.

У розпал підліткового віку активно освоюються правила споживчої і фінансової поведінки. І. Зубіашвілі показує, що у цей період для підлітків нормою стає розуміння таких феноменів, як вартість і ціна матеріальних благ, поняття боргу, основи сімейного бюджетування та фінансових зобов'язань [16]. Автори [11] у спільних дослідженнях підтверджують, що якість засвоєння фінансових правил і норм у підлітковому віці визначається не лише рівнем когнітивного розвитку, але й характером монетарних установок та рівнем рефлексивності підлітка. Однак між теоретичним розумінням фінансових понять і реальною фінансовою поведінкою нерідко існує значний розрив, зумовлений недостатнім рівнем саморегуляції та рефлексивності.

Важливим аспектом фінансової соціалізації підлітків є їхня поступова включеність у реальні фінансові відносини. Переважна більшість підлітків вже

має власні фінансові ресурси у вигляді кишенькових грошей, що створює об'єктивні умови для набуття практичного фінансового досвіду. Дж. Норвілітіс і М. Макліан у своїх дослідженнях показують, що характер управління кишеньковими грошима є одним із найкращих предикторів фінансової поведінки у дорослому житті [60]. М. Гребенюк та І. Власова у своїх дослідженнях психологічних типів самореалізації особистості в юнацькому віці підкреслюють, що ранній практичний досвід управління власними ресурсами є важливою умовою формування самостійності та відповідальності як базових особистісних утворень [9].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що підлітковий вік є сензитивним періодом фінансової соціалізації особистості. Саме у цей час відбувається якісна трансформація розуміння функцій грошей і формування власної системи монетарних цінностей, а інтенсивний розвиток самосвідомості і рефлексивних здібностей створює психологічні передумови для усвідомленого ставлення до власної фінансової поведінки. Підлітки вже мають реальний фінансовий досвід, який може слугувати основою для цілеспрямованого навчання, а монетарні атитюди, що формуються у цей період, є відносно пластичними і піддаються корекції засобами психологічного впливу, тоді як у дорослому житті вони стабілізуються і стають значно стійкішими до змін. Усе це обґрунтовує доцільність і необхідність цілеспрямованої психологічної роботи з розвитку фінансової грамотності саме у підлітковому віці.

Висновки до розділу 1.

У першому розділі проаналізовано наукові підходи до визначення фінансової грамотності як психологічного феномену. Встановлено, що фінансова грамотність є складним багатокomпонентним особистісним утворенням, яке інтегрує когнітивний (система фінансових знань і уявлень),

афективний (емоційне ставлення до грошей і фінансових ситуацій) та конативний (реальні патерни фінансової поведінки) компоненти. З'ясовано, що ефективність фінансової грамотності визначається не лише рівнем фінансової обізнаності, але й характером психологічних установок щодо грошей та здатністю особистості до свідомої регуляції власної фінансової поведінки.

Визначено основні психологічні чинники формування фінансової грамотності, які утворюють дворівневу систему. На внутрішньоособистісному рівні провідну роль відіграють монетарні атитюди, рефлексивність, локус контролю та самооцінка. На соціально-психологічному рівні ключовими чинниками виступають вплив сімейного середовища, референтної групи однолітків та медіапростору. Обґрунтовано, що монетарні атитюди функціонують як психологічний регулятор фінансової поведінки, а рефлексивність забезпечує перехід від імпульсивного до усвідомленого управління фінансовими ресурсами.

Охарактеризовано психологічні особливості підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації. Показано, що саме у підлітковому віці відбувається якісна трансформація розуміння функцій грошей, формується власна система монетарних цінностей і установок, інтенсивно розвиваються самосвідомість та рефлексивні здібності. Встановлено, що монетарні атитюди, які складаються у підлітковому віці, є відносно пластичними і піддаються цілеспрямованій психологічній корекції, що обґрунтовує доцільність розробки спеціальних програм розвитку фінансової грамотності саме для цієї вікової групи.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методика дослідження фінансової грамотності у підлітків.

Емпіричне дослідження психологічних чинників формування фінансової грамотності у підлітків було організоване та проведене відповідно до загальноприйнятих вимог наукового психологічного дослідження, що передбачають чіткість постановки дослідницької проблеми, обґрунтованість вибору методичного інструментарію, дотримання етичних норм і принципів роботи з респондентами, а також забезпечення достовірності та репрезентативності отриманих результатів.

Метою емпіричного дослідження було вивчення особливостей ставлення підлітків до грошей, рівня їхньої рефлексивності та монетарних атитюдів, а також виявлення характеру взаємозв'язків між цими психологічними показниками як чинниками фінансової грамотності. Відповідно до поставленої мети було визначено такі завдання емпіричного дослідження: діагностувати рівень сформованості ставлення підлітків до грошей за основними шкалами; визначити рівень розвитку рефлексивності досліджуваних та виявити особливості її окремих форм; з'ясувати домінуючі монетарні атитюди у вибірці підлітків; встановити взаємозв'язки між показниками ставлення до грошей, рефлексивності та монетарних атитюдів.

Емпіричне дослідження проводилося на базі ліцею «Перша Білоцерківська гімназія» Білоцерківської міської ради Київської області, який є сучасним закладом загальної середньої освіти, що забезпечує навчання та всебічний розвиток учнів відповідно до державних освітніх стандартів. Заклад характеризується стабільним педагогічним колективом, належним рівнем

організації освітнього процесу та сприятливими умовами для проведення психолого-педагогічних досліджень.

У дослідженні взяли участь 96 підлітків 9–11 класів, що є сензитивним етапом для формування фінансової грамотності, фінансових установок і моделей поведінки. Добір респондентів здійснювався за принципом доступності та добровільної участі з дотриманням етичних норм психологічного дослідження. Усі учасники були поінформовані про мету та умови дослідження, а їхня конфіденційність – гарантована. До вибірки увійшли учні різних класів, що забезпечило репрезентативність результатів та врахування індивідуальних відмінностей у рівні сформованості досліджуваних психологічних показників. Кількісний склад вибірки є достатнім для проведення статистичної обробки результатів та формулювання обґрунтованих висновків.

Емпіричне дослідження здійснювалося поетапно та включало три взаємопов'язані етапи, що забезпечили системність, послідовність і наукову обґрунтованість отриманих результатів.

Перший етап – підготовчо-теоретичний передбачав аналіз наукових джерел з проблеми фінансової грамотності, монетарних атитюдів та рефлексивності у підлітковому віці. На цьому етапі було уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт і предмет, сформульовано основні гіпотези, а також здійснено добір і обґрунтування психодіагностичного інструментарію.

Другий етап – констатувально-діагностичний включав безпосереднє проведення емпіричного дослідження. За допомогою підбраного комплексу психодіагностичних методик здійснювалося вивчення особливостей ставлення підлітків до грошей, рівня їхньої рефлексивності та домінуючих монетарних атитюдів. Отримані результати дали змогу визначити загальні тенденції, індивідуальні відмінності та проблемні аспекти у структурі досліджуваних показників.

Третій етап – аналітично-узагальнювальний охоплював кількісну та якісну обробку отриманих емпіричних даних, їх інтерпретацію відповідно до поставлених завдань, встановлення кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками, а також формулювання науково обґрунтованих висновків і практичних рекомендацій.

Для реалізації поставлених завдань було сформовано комплекс із трьох взаємодоповнювальних психодіагностичних методик, кожна з яких спрямована на вимірювання окремого психологічного конструкту, що входить до предмету дослідження.

Першою методикою виступає опитувальник ставлення молоді до грошей (А. Furnham) [54] (додаток А). Методика спрямована на вивчення психологічних особливостей ставлення особистості до грошей як інтегрального показника її фінансової грамотності. Опитувальник містить твердження, що оцінюються за шкалою від 1 до 5, і дозволяє визначити вираженість п'яти психологічних вимірів ставлення до грошей: «Позитивне і раціональне ставлення до грошей» (відображає здатність особистості сприймати гроші як нейтральний інструмент досягнення цілей та раціонально управляти ними); «Фіксація на грошах» (характеризує ступінь концентрації думок і уваги особистості на грошових питаннях); «Тривожність через гроші» (відображає рівень емоційної напруженості, пов'язаної з фінансовим становищем); «Негативні емоції щодо грошей» (характеризує схильність до негативного, упередженого сприйняття грошей і людей, що їх мають); «Терапевтична функція грошей» (відображає схильність використовувати витрачання грошей як засіб емоційної регуляції та компенсації негативних переживань). Вибір цієї методики зумовлений її відповідністю віковим особливостям підліткової вибірки, а також можливістю здійснення психометричної перевірки отриманих результатів [43].

Другою методикою є методика «Визначення рівня рефлексивності» (додаток Б), яка спрямована на діагностику рівня розвитку рефлексивності як психологічної здатності до усвідомлення, аналізу та оцінювання власної

діяльності, рішень і міжособистісної взаємодії. Методика дозволяє визначити вираженість чотирьох відносно самостійних форм рефлексивності: ретроспективної рефлексії діяльності (РРД) – здатності аналізувати минулий досвід, помилки та результати попередньої діяльності; ситуативної рефлексії (СРД) – здатності усвідомлювати власні дії та стани у поточній ситуації; рефлексії майбутньої діяльності (РМД) – здатності до планування, прогнозування наслідків і постановки цілей; рефлексії спілкування та взаємодії з іншими (РС) – здатності розуміти позицію і стани інших людей у процесі міжособистісної взаємодії, а також загальний рівень рефлексивності як інтегрований показник [43]. Включення цієї методики до комплексу обумовлене теоретично обґрунтованою роллю рефлексивності як ключового психологічного чинника усвідомленої фінансової поведінки.

Третьою методикою є опитувальник виміру монетарних атитюдів (В. і Т. Klontz) [56] (*додаток В*). Методика спрямована на вивчення домінуючих психологічних сценаріїв ставлення особистості до грошей. Опитувальник складається з 29 тверджень і охоплює чотири шкали: «Уникнення грошей» (переконання у тому, що гроші є злом або джерелом негативних наслідків); «Гроші як статус» (ототожнення фінансового становища із соціальною цінністю та успішністю особистості); «Поклоніння грошам» (переконання у тому, що гроші вирішують усі проблеми і є запорукою щастя); «Пильність щодо грошей» (схильність до обережності, ощадливості та збереження конфіденційності щодо власного фінансового становища) [3]. Включення цієї методики дозволяє виявити несвідомі монетарні сценарії підлітків, що є важливим для розуміння глибинних психологічних детермінант їхньої фінансової поведінки.

Для математичної обробки отриманих емпіричних даних використовувалися кількісний та якісний аналіз результатів, а також кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона. Кореляційний аналіз застосовувався для встановлення характеру та ступеня взаємозв'язків між показниками ставлення до грошей, рефлексивності та монетарних атитюдів

підлітків. Статистичні розрахунки здійснювалися з використанням стандартного програмного забезпечення для обробки психологічних даних.

2.2. Аналіз рівня сформованості фінансової грамотності та грошових настанов підлітків.

У межах констатувального етапу дослідження було проведено психодіагностичне обстеження 96 підлітків 9–11 класів із застосуванням трьох взаємодоповнювальних методик. Нижче представлено послідовний аналіз результатів за кожною методикою із відповідною інтерпретацією отриманих даних.

Опитувальник ставлення молоді до грошей (A. Furnham) [54] дозволив виявити особливості психологічного ставлення підлітків до грошей за п'ятьма шкалами. Отримані результати відображають як загальні тенденції у ціннісному ставленні до грошей, так і специфічні емоційно-поведінкові патерни фінансової поведінки досліджуваних (*табл. 2.1*).

Аналіз результатів за шкалою «Позитивне і раціональне ставлення до грошей» засвідчив, що більшість підлітків (39,6%) демонструють рівень вище середнього, а 13,5% і 4,2% відповідно мають високий та дуже високий рівень цього показника. Це свідчить про те, що значна частина досліджуваних здатна сприймати гроші як нейтральний інструмент досягнення цілей і виявляє базові навички раціонального управління ними. Водночас 31,2% підлітків мають рівень нижче середнього, а 9,4% – низький, що вказує на недостатню сформованість раціонального фінансового мислення у третини вибірки.

За шкалою «Фіксація на грошах» найбільша частка респондентів (41,7%) отримала рівень вище середнього, що свідчить про виражену тенденцію до концентрації уваги на грошових питаннях. Разом із тим 33,3% підлітків характеризуються рівнем нижче середнього, а 12,5% – низьким рівнем фіксації, тобто для них гроші не є предметом надмірної уваги. Дуже високий

рівень фіксації зафіксовано лише у 2,1% вибірки, що свідчить про відсутність масової гіпертрофованої зосередженості на грошах у досліджуваній групі.

Таблиця 2.1

**Розподіл підлітків за ставленням до грошей (А. Furnham)
(у % від загальної кількості опитаних)**

Шкала	Дуже низький	Низький	Нижче середнього	Вище середнього	Високий	Дуже високий
Позитивне і раціональне ставлення до грошей	2,1	9,4	31,2	39,6	13,5	4,2
Фіксація на грошах	2,1	12,5	33,3	41,7	8,3	2,1
Тривожність через гроші	-	4,2	28,1	29,2	31,2	7,3
Негативні емоції щодо грошей	-	4,2	22,9	37,5	27,1	8,3
Терапевтична функція грошей	-	4,2	30,2	47,9	13,5	4,2

Результати за шкалою «Тривожність через гроші» є одними з найбільш показових у контексті нашого дослідження. Значна частина підлітків (31,2%) виявила високий рівень тривожності через гроші, ще 7,3% – дуже високий. Це означає, що майже 40,0% досліджуваних відчувають виражене емоційне напруження, пов'язане з фінансовими питаннями: переймаються через можливі фінансові втрати, заціклені на власному матеріальному становищі, схильні заздрити статкам інших. Рівень нижче середнього виявлено у 28,1% підлітків, що свідчить про їхню відносну емоційну байдужість до фінансових питань.

Шкала «Негативні емоції щодо грошей» показала, що 37,5% респондентів мають рівень вище середнього, а 27,1% і 8,3% – відповідно високий та дуже високий рівень. Сукупно понад третина підлітків схильна негативно сприймати гроші, вважаючи, що великі статки дістаються лише нечесним шляхом, або відчуваючи провину при їх витрачанні. Такі установки є потенційно деструктивними для формування адаптивної фінансової поведінки, оскільки підсвідомо спонукають особистість до уникнення фінансової активності.

За шкалою «Терапевтична функція грошей» домінує рівень вище середнього – 47,9% вибірки, що свідчить про виражену тенденцію до використання витрачання грошей як засобу емоційної регуляції. Такі підлітки схильні здійснювати покупки під впливом сильних емоцій, сприймають гроші як «ліки» від негативних переживань і відчувають більшу свободу за наявності достатньої кількості коштів. Лише 4,2% досліджуваних мають низький рівень цього показника.

Узагальнення результатів за опитувальником Фернема свідчить про те, що у структурі ставлення підлітків до грошей домінують афективні компоненти, такі як тривожність, негативні емоції та терапевтична функція грошей, тоді як раціональне, усвідомлене ставлення до фінансових питань є менш вираженим. Це підтверджує теоретичне положення про переважання емоційної регуляції над раціональною у підлітковому віці та вказує на необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку раціонального фінансового мислення.

Методика визначення рівня рефлексивності дозволила оцінити здатність підлітків до усвідомлення та аналізу власної поведінки у чотирьох відносно самостійних вимірах, а також визначити загальний рівень рефлексивності (табл. 2.2).

Аналіз результатів за шкалою ретроспективної рефлексії діяльності (РРД) показав, що більшість підлітків (50,0%) мають середній рівень здатності до аналізу власного минулого досвіду та помилок. Такі респонденти схильні

осмислювати свої вчинки після їх здійснення, проте цей аналіз не завжди є глибоким і систематичним. Низький рівень РРД виявлено у 26,0% досліджуваних, що свідчить про недостатню схильність до осмислення власних помилок і обмежене використання минулого досвіду для корекції подальшої поведінки. Лише 24,0% підлітків демонструють високий рівень ретроспективної рефлексії.

Таблиця 2.2

**Рівні розвитку рефлексивності підлітків
(у % від загальної кількості опитаних)**

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Ретроспективна рефлексія діяльності (РРД)	26,0	50,0	24,0
Ситуативна рефлексія (СРД)	20,8	54,2	25,0
Рефлексія майбутньої діяльності (РМД)	30,2	47,9	21,9
Рефлексія спілкування та взаємодії (РС)	22,9	52,1	25,0
Загальний рівень рефлексивності	24,0	53,1	22,9

За шкалою ситуативної рефлексії (СРД) середній рівень виявлено у 54,2% респондентів. Це означає, що більшість підлітків загалом здатні контролювати власну поведінку у поточній ситуації, однак в умовах емоційного напруження або спонтанного вибору цей контроль може суттєво знижуватися. Низький рівень СРД – у 20,8% досліджуваних, що вказує на труднощі самоконтролю та імпульсивність у реальних ситуаціях прийняття рішень.

Найбільш проблемним виявився показник рефлексії майбутньої діяльності (РМД): низький рівень зафіксовано у 30,2% підлітків – найвищий відсоток серед усіх шкал, а середній рівень – у 47,9%, що свідчить про виражені труднощі підлітків у плануванні, прогнозуванні наслідків власних

рішень та орієнтації на довгострокові цілі. Лише 21,9% досліджуваних мають високий рівень РМД. Отримані дані є особливо значущими у контексті фінансової грамотності, оскільки саме рефлексія майбутньої діяльності є психологічною основою фінансового планування і заощадження.

Результати за шкалою рефлексії спілкування та взаємодії (РС) є дещо кращими: середній рівень виявлено у 52,1% підлітків, високий – у 25,0%. Це свідчить про відносно сформовану здатність досліджуваних враховувати позицію інших людей у процесі міжособистісної взаємодії, що має значення для фінансових рішень у соціальному контексті.

Загальний рівень рефлексивності розподілився таким чином: середній рівень – у 53,1% підлітків, низький – у 24,0%, високий – у 22,9%. Домінування середнього рівня рефлексивності у поєднанні зі значною часткою підлітків із низьким рівнем вказує на недостатню сформованість механізмів усвідомлення та саморегуляції поведінки, що, відповідно до теоретичних положень нашого дослідження, є вагомим чинником, що обмежує розвиток фінансової грамотності.

Застосування опитувальника виміру монетарних атитюдів (В. і Т. Klontz) [56] дозволило виявити домінуючі монетарні сценарії підлітків – глибинні психологічні установки щодо грошей, що визначають характер їхньої фінансової поведінки (*табл.2.3*).

За шкалою «Уникнення грошей» переважна більшість підлітків (69,8%) перебуває у межах норми, що свідчить про адекватне, без крайнощів, ставлення до грошей. Показники нижче норми виявлено у 24,0% досліджуваних – ці підлітки сприймають гроші цілком позитивно і не схильні асоціювати їх із чимось негативним. Лише 6,2% вибірки демонструють показники вище норми за цією шкалою, тобто вважають гроші джерелом зла або моральної небезпеки.

Результати за шкалою «Гроші як статус» є більш тривожними: 26,0% підлітків мають показники вище норми, тобто схильні ототожнювати фінансове становище людини з її соціальною цінністю та успішністю. Такі

підлітки переконані, що гроші є ключем до будь-яких соціальних можливостей, а матеріальне становище визначає місце людини у соціальній ієрархії. Лише 7,3% не поділяють такої точки зору, показавши результати нижче норми.

Таблиця 2.3

**Розподіл підлітків за шкалою опитувальника монетарних атитюдів
(у % від загальної кількості опитаних)**

Шкала	Нижче норми	Норма	Вище норми
Уникнення грошей	24,0	69,8	6,2
Гроші як статус	7,3	66,7	26,0
Поклоніння грошам	8,3	63,5	28,2
Пильність щодо грошей	8,3	65,6	26,1

Шкала «Поклоніння грошам» виявила найвищий відсоток підлітків із показниками вище норми – 28,2%. Ці досліджувані схильні переоцінювати значущість фінансів, вважаючи, що всі негаразди можна вирішити за допомогою грошей, і надзвичайно прагнуть до матеріального збагачення. Таке ставлення до грошей, за концепцією В. і Т. Klontz [56], є одним із найбільш деструктивних монетарних сценаріїв, оскільки породжує хронічне відчуття незадоволеності та фінансової тривоги. Більшість підлітків (63,5%) перебуває у межах норми, цінуючи гроші без надмірного фанатизму.

За шкалою «Пильність щодо грошей» 65,6% підлітків демонструють нормативні показники, що характеризує їх як осіб із помірною обережністю у фінансових питаннях. Вище норми – 26,1% досліджуваних, тобто понад чверть підлітків виявляє підвищену схильність зберігати конфіденційність щодо власного фінансового становища та уникати розмов про гроші. Такий атитюд може бути як адаптивним (обережність, ощадливість), так і дезадаптивним (надмірна закритість, тривожність щодо фінансового стану).

Отримані дані створюють необхідне підґрунтя для подальшого кореляційного аналізу взаємозв'язків між монетарними атитюдами, рефлексивністю та ставленням підлітків до грошей.

2.3. Взаємозв'язок рефлексивності та грошових настанов з показниками фінансової грамотності підлітків.

З метою виявлення психологічних чинників фінансової грамотності підлітків було проведено кореляційний аналіз з метою встановлення, яким чином рівень розвитку рефлексивності та характер монетарних атитюдів пов'язані з особливостями ставлення підлітків до грошей як інтегрального показника їхньої фінансової грамотності.

На першому етапі кореляційного аналізу було досліджено взаємозв'язки між чотирма шкалами рефлексивності та п'ятьма шкалами ставлення до грошей (табл.2.4).

Таблиця 2.4

Кореляційний аналіз між шкалами рефлексивності та ставленням до грошей (r за Пірсоном)

Шкали ставлення до грошей	РРД	СРД	РМД	РС
Позитивне і раціональне ставлення	0,44**	0,38**	0,51**	0,29*
Фіксація на грошах	0,18	0,14	0,22*	0,12
Тривожність через гроші	- 0,31*	- 0,39**	- 0,27*	- 0,21*
Негативні емоції щодо грошей	- 0,29*	- 0,33*	- 0,24*	- 0,18
Терапевтична функція грошей	- 0,22*	- 0,35**	- 0,19	- 0,16

Результати кореляційного аналізу засвідчили наявність статистично значущих зв'язків між більшістю шкал рефлексивності та показниками ставлення підлітків до грошей. Найбільш виразним є позитивний зв'язок

рефлексивності з раціональним ставленням до грошей: усі чотири шкали рефлексивності позитивно і значущо корелюють із показником «Позитивне і раціональне ставлення до грошей», причому найсильніший зв'язок виявлено для рефлексії майбутньої діяльності ($r = 0,51$; $p < 0,01$) та ретроспективної рефлексії ($r = 0,44$; $p < 0,01$). Це означає, що підлітки з вищим рівнем розвитку рефлексивних здібностей здатні сприймати гроші як раціональний інструмент і управляти ними більш усвідомлено.

Водночас усі шкали рефлексивності виявляють статистично значущі негативні кореляції з показником «Тривожність через гроші». Найсильніший обернений зв'язок зафіксовано між ситуативною рефлексією та тривожністю через гроші ($r = -0,39$; $p < 0,01$), що свідчить про те, що підлітки з вищим рівнем усвідомлення власних дій у поточній ситуації рідше переживають надмірне емоційне напруження, пов'язане з фінансовими питаннями. Аналогічна закономірність простежується для шкали «Негативні емоції щодо грошей»: рефлексивні підлітки рідше схильні до упередженого, негативного сприйняття грошей.

Негативний зв'язок рефлексивності з «Терапевтичною функцією грошей» є особливо показовим: ситуативна рефлексія ($r = -0,35$; $p < 0,01$) та ретроспективна рефлексія ($r = -0,22$; $p < 0,05$) обернено пов'язані із схильністю використовувати витрачання грошей як спосіб емоційної регуляції. Це підтверджує теоретичне положення про те, що розвинена рефлексивність забезпечує більш зрілі механізми саморегуляції, що не потребують компульсивного споживання для зняття емоційної напруги.

Шкала «Фіксація на грошах» виявила найслабші кореляції з показниками рефлексивності: лише рефлексія майбутньої діяльності корелює з нею на рівні статистичної значущості ($r = 0,22$; $p < 0,05$), що свідчить про відносну незалежність концентрації уваги на грошових питаннях від рівня розвитку рефлексивних здібностей.

На другому етапі кореляційного аналізу було встановлено взаємозв'язки між чотирма шкалами монетарних атитюдів та шкалами ставлення до грошей (табл.2.5).

Таблиця 2.5

Кореляційний аналіз між шкалами монетарних атитюдів та ставленням до грошей (r за Пірсоном)

Шкали ставлення до грошей	Уникнення грошей	Гроші як статус	Поклоніння грошам	Пильність щодо грошей
Позитивне і раціональне ставлення	- 0,38**	- 0,14	- 0,27*	0,41**
Фіксація на грошах	- 0,19	0,46**	0,53**	0,22*
Тривожність через гроші	0,29*	0,34**	0,48**	- 0,24*
Негативні емоції щодо грошей	0,43**	0,27*	0,31*	- 0,19
Терапевтична функція грошей	0,21*	0,39**	0,44**	- 0,12

Кореляційний аналіз виявив низку важливих закономірностей у взаємозв'язках між монетарними атитюдами та ставленням підлітків до грошей. Атитюд «Пильність щодо грошей» демонструє найбільш конструктивний характер зв'язків: він позитивно і значущо корелює з раціональним ставленням до грошей ($r = 0,41$; $p < 0,01$) та помірно – із фіксацією на грошах ($r = 0,22$; $p < 0,05$), тоді як обернено пов'язаний із тривожністю через гроші ($r = - 0,24$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що підлітки з вираженою обережністю і ощадливістю у фінансових питаннях схильні до більш раціонального і менш тривожного ставлення до грошей.

Атитюд «Уникнення грошей» виявляє значущий негативний зв'язок із раціональним ставленням до грошей ($r = -0,38$; $p < 0,01$) та позитивний – із негативними емоціями щодо грошей ($r = 0,43$; $p < 0,01$). Підлітки, що схильні уникати грошей і асоціювати їх із чимось негативним, демонструють нижчий рівень раціонального фінансового мислення і більшу емоційну упередженість щодо фінансових питань.

Атитюд «Поклоніння грошам» виявився найбільш деструктивним у контексті формування адаптивного ставлення до грошей. Він має найсильніший позитивний зв'язок із фіксацією на грошах ($r = 0,53$; $p < 0,01$) та тривожністю через гроші ($r = 0,48$; $p < 0,01$), а також негативно корелює з раціональним ставленням ($r = -0,27$; $p < 0,05$). Підлітки з вираженим атитюдом поклоніння грошам надмірно зосереджені на фінансових питаннях, схильні до хронічної фінансової тривоги і водночас менш здатні до раціонального управління грошима – що є яскравим прикладом дисфункціонального монетарного сценарію.

Атитюд «Гроші як статус» значущо корелює з фіксацією на грошах ($r = 0,46$; $p < 0,01$), тривожністю через гроші ($r = 0,34$; $p < 0,01$) та терапевтичною функцією грошей ($r = 0,39$; $p < 0,01$). Підлітки, що сприймають гроші як мірило соціального статусу, схильні витратити їх імпульсивно під впливом соціального тиску та використовувати покупки як засіб підвищення власної самооцінки, що суперечить принципам відповідальної фінансової поведінки.

Таким чином, результати кореляційного аналізу підтверджують гіпотезу про те, що рефлексивність і монетарні атитюди є значущими психологічними чинниками, що визначають характер ставлення підлітків до грошей. Вищий рівень рефлексивності, зокрема рефлексії майбутньої діяльності та ситуативної рефлексії, пов'язаний із більш раціональним і менш тривожним ставленням до фінансових питань. Серед монетарних атитюдів найбільш конструктивним виявився атитюд пильності щодо грошей, а найбільш деструктивним — поклоніння грошам. Отримані дані є науковим підґрунтям

для розробки психологічної програми розвитку фінансової грамотності підлітків, що складає зміст третього розділу нашого дослідження.

Висновки до розділу 2.

У другому розділі представлено організацію та результати емпіричного дослідження психологічних чинників формування фінансової грамотності підлітків.

Визначено методичний інструментарій дослідження, що включає три взаємодоповнювальні психодіагностичні методики: опитувальник ставлення молоді до грошей (А. Furnham), методика діагностики рівня рефлексивності, опитувальник виміру монетарних атитюдів (В. і Т. Klontz). Емпіричне дослідження проводилося на базі ліцею «Перша Білоцерківська гімназія» за участю 96 підлітків 9–11 класів.

Проаналізовано особливості ставлення підлітків до грошей та встановлено, що у структурі ставлення досліджуваних до грошей домінують афективні компоненти: близько 40,0% підлітків виявляють високий та дуже високий рівень тривожності через гроші, понад третина – виражені негативні емоції щодо грошей, а майже половина схильна використовувати витрачання коштів як засіб емоційної регуляції. Раціональне і позитивне ставлення до грошей на рівні вище середнього та вище виявлено лише у 57,3% вибірки.

Досліджено рівень розвитку рефлексивності підлітків. З'ясовано, що у більшості досліджуваних переважає середній рівень рефлексивності за всіма шкалами – 53,1% загалом. Найбільш проблемною виявилася рефлексія майбутньої діяльності, низький рівень якої зафіксовано у 30,2% підлітків, що безпосередньо пов'язано з труднощами фінансового планування та орієнтації на довгострокові фінансові цілі.

Виявлено домінуючі монетарні атитюди підлітків та встановлено, що найбільш вираженими є атитюди «Поклоніння грошам» та «Гроші як статус»,

показники вище норми за якими зафіксовано у 28,2% та 26,0% вибірки відповідно, що відображає характерну для підліткового віку тенденцію до сприйняття грошей як засобу самоствердження та соціального визнання.

Встановлено статистично значущі взаємозв'язки між досліджуваними психологічними показниками. Доведено, що вищий рівень рефлексивності, передусім рефлексії майбутньої діяльності ($r = 0,51$; $p < 0,01$) та ситуативної рефлексії ($r = 0,38$; $p < 0,01$), позитивно пов'язаний із раціональним ставленням до грошей і негативно – із фінансовою тривожністю. Серед монетарних атитюдів найбільш конструктивним виявився атитюд пильності щодо грошей ($r = 0,41$; $p < 0,01$ із раціональним ставленням), а найбільш деструктивним – поклоніння грошам, що виявляє сильні позитивні зв'язки з фіксацією на грошах і тривожністю. Отримані результати підтверджують теоретичні положення про рефлексивність і монетарні атитюди як ключові психологічні чинники формування фінансової грамотності підлітків.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

3.1. Теоретичне обґрунтування та принципи побудови тренінгової програми.

Результати емпіричного дослідження, представлені у другому розділі, засвідчили, що значна частина підлітків характеризується недостатнім рівнем раціонального ставлення до грошей, переважанням афективних компонентів у структурі монетарних установок, низьким рівнем рефлексії майбутньої діяльності та вираженими деструктивними монетарними атитюдами. Ці дані зумовлюють необхідність розробки спеціальної психологічної програми, спрямованої на цілеспрямований розвиток фінансової грамотності підлітків шляхом впливу на виявлені психологічні чинники.

Тренінг як форма активного соціально-психологічного навчання є одним із найбільш ефективних методів психологічного впливу на установки, цінності та поведінкові патерни особистості. На відміну від традиційних освітніх підходів, що зосереджуються переважно на передачі знань, психологічний тренінг забезпечує комплексний вплив на всі компоненти особистісного досвіду – когнітивний, афективний та поведінковий – і створює умови для реального, а не декларативного засвоєння нових моделей поведінки [15; 26]. Саме тому тренінгова форма роботи була обрана як основний метод психологічного сприяння розвитку фінансової грамотності підлітків у нашому дослідженні.

Розроблена тренінгова програма ґрунтується на кількох взаємопов'язаних теоретичних підходах, що визначають її концептуальну основу та методологічні орієнтири.

Діяльнісний підхід визначає принцип єдності свідомості і діяльності як методологічну основу програми: зміна фінансових установок і поведінки

підлітків можлива лише через включення їх у реальну або змодельовану фінансову діяльність, а не через пасивне засвоєння знань. Відповідно до цього принципу, практичні вправи та рольові ігри займають центральне місце у структурі тренінгу, а теоретичні блоки виконують допоміжну функцію [28].

Концепція рефлексивного навчання визначає рефлексію як необхідний компонент будь-якого ефективного навчального процесу. Усвідомлення власного досвіду, аналіз допущених помилок і осмислення наслідків прийнятих рішень є умовою справжнього навчання на відміну від механічного засвоєння інформації. У контексті фінансової грамотності рефлексивний компонент тренінгу забезпечує перенесення засвоєних знань і навичок у реальне фінансове життя підлітків [30].

Концепція монетарних сценаріїв слугує теоретичною основою для роботи з деструктивними фінансовими установками учасників. Відповідно до цієї концепції, деструктивні монетарні атитюди – поклоніння грошам, уникнення грошей, статусна орієнтація – діють переважно на несвідомому рівні і можуть бути скориговані лише через усвідомлення та цілеспрямовану роботу з їхнім змістом [55]. Тренінгова програма передбачає спеціальні вправи, спрямовані на виявлення та рефлексію індивідуальних монетарних сценаріїв кожного учасника.

Соціально-психологічний підхід до навчання обґрунтовує доцільність використання групових форм роботи, моделювання поведінки та соціального підкріплення як механізмів формування нових поведінкових патернів. У груповому тренінговому середовищі підлітки мають можливість спостерігати альтернативні моделі фінансової поведінки, отримувати зворотний зв'язок від однолітків і поступово інтеріоризувати більш адаптивні фінансові стратегії [19].

Розробка тренінгової програми здійснювалася відповідно до системи психолого-педагогічних принципів, що забезпечують її ефективність та відповідність віковим особливостям цільової аудиторії.

Принцип комплексності передбачає одночасний вплив на всі три компоненти фінансової грамотності – когнітивний, афективний і конативний. Програма не обмежується передачею фінансових знань, а спрямована на формування усвідомленого ставлення до грошей і розвиток практичних навичок управління фінансовими ресурсами. Лише комплексний вплив на всі рівні особистісного досвіду забезпечує стійкі зміни у фінансовій поведінці [11].

Принцип активності та суб'єктності визначає учасника тренінгу як активного суб'єкта власного розвитку, а не пасивного реципієнта інформації. Усі вправи програми побудовані таким чином, щоб максимально задіяти особистий досвід підлітків, їхні реальні фінансові ситуації та індивідуальні монетарні установки. Це забезпечує особистісну значущість тренінгового матеріалу та підвищує мотивацію до змін.

Принцип рефлексивності передбачає обов'язкове включення рефлексивних вправ до кожного тренінгового заняття. Підлітки не лише виконують практичні завдання, але й аналізують власні реакції, усвідомлюють особистісний зміст отриманого досвіду та формулюють індивідуальні висновки щодо власної фінансової поведінки. Рефлексивний компонент є необхідною умовою переходу від ситуативних змін до стійких особистісних трансформацій.

Принцип поступовості та послідовності визначає логіку побудови тренінгової програми: від усвідомлення власних фінансових установок і цінностей – через формування практичних навичок управління грошима – до вироблення індивідуальної стратегії фінансової поведінки. Кожне заняття логічно продовжує попереднє, забезпечуючи поступове поглиблення усвідомлення фінансової проблематики.

Принцип відповідності віковим особливостям передбачає врахування психологічних характеристик підліткового віку при доборі методів і форм роботи. Зокрема, висока значущість групи однолітків обумовлює переважання групових і парних форм роботи над індивідуальними; схильність підлітків до

рольового експериментування зумовлює широке використання рольових ігор і ситуаційних вправ; потреба у самоствердженні та визнанні визначає необхідність створення ситуацій успіху та позитивного підкріплення у процесі тренінгу [28; 30].

Принцип зв'язку з реальним життям забезпечує практичну спрямованість усіх тренінгових вправ. Навчальні ситуації, що моделюються у тренінгу, максимально наближені до реальних фінансових ситуацій, з якими підлітки стикаються у повсякденному житті: управління кишеньковими грошима, планування витрат на хобі та розваги, оцінка рекламних пропозицій, прийняття рішень в умовах обмежених ресурсів. Це забезпечує можливість безпосереднього перенесення набутих навичок у реальну фінансову практику.

Тренінгова програма «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей» розроблена для підлітків 9–11 класів і складається з чотирьох структурованих занять тривалістю 90 хвилин кожне. Оптимальна кількість учасників групи – 15–20 осіб. Програма реалізується психологом закладу загальної середньої освіти у взаємодії з класними керівниками.

Кожне заняття має трикомпонентну структуру, що відображає логіку тренінгового процесу. Теоретичний компонент спрямований на формування системи базових фінансових знань і уявлень, необхідних для усвідомленого управління власними фінансовими ресурсами. Матеріал подається у доступній для підлітків формі з використанням інтерактивних елементів – опитувань, дискусій, мозкових штурмів, – що стимулює активну участь і критичне осмислення інформації. Практичний компонент передбачає виконання різноманітних вправ, спрямованих на формування умінь і навичок застосування фінансових знань у змодельованих ситуаціях: планування бюджету, аналіз структури витрат, прийняття рішень в умовах обмежених ресурсів, оцінка альтернативних фінансових стратегій. Рефлексивний компонент забезпечує усвідомлення учасниками власного фінансового досвіду, установок і моделей поведінки, аналіз результатів виконаних завдань та формування індивідуальних планів змін.

Очікуваними результатами реалізації програми є підвищення рівня раціонального і позитивного ставлення підлітків до грошей, зниження фінансової тривожності, розвиток рефлексивних умінь у фінансовій сфері, корекція деструктивних монетарних атитюдів та формування навичок усвідомленого планування і управління власними фінансовими ресурсами.

3.2. Зміст і структура тренінгових занять з фінансової обізнаності та усвідомленого ставлення до грошей.

Тренінгова програма «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей» складається з чотирьох структурованих занять тривалістю 90 хвилин кожне, що проводяться впродовж двох тижнів із частотою два заняття на тиждень. Логіка програми вибудована за принципом поступального заглиблення: від усвідомлення власних монетарних установок і базових фінансових уявлень – через формування практичних навичок планування і прийняття рішень – до вироблення індивідуальної фінансової стратегії і психологічної готовності до відповідальної фінансової поведінки. Кожне заняття реалізується через три взаємопов'язані компоненти – теоретичний, практичний і рефлексивний – і є водночас самостійною тематичною одиницею і органічною частиною цілісної програми.

Заняття 1. Гроші і я: усвідомлення власного ставлення до фінансів.

Мета першого заняття полягає у формуванні у підлітків усвідомленого уявлення про власні фінансові установки, виявленні індивідуальних монетарних сценаріїв та закладенні основ раціонального ставлення до грошей як інструменту досягнення особистих цілей.

Теоретичний компонент відкривається інтерактивною міні-лекцією «Що таке гроші насправді?», побудованою на основі концепції А. Фернема про багатофункціональність грошей як психологічного об'єкта. Учасники знайомляться з інструментальною, символічною та емоційною функціями

грошей і отримують можливість розмежувати раціональне і емоційно забарвлене ставлення до них. Далі проводиться дискусія «Соціальна роль грошей», яка активізує критичне мислення щодо поширених монетарних стереотипів – зокрема, уявлень про гроші як мірило успішності та соціального статусу. Ця вправа є особливо значущою з огляду на виявлений у нашому дослідженні високий відсоток підлітків з атитюдами «Гроші як статус» і «Поклоніння грошам». Теоретичний блок завершує інформаційна вправа «Звідки беруться гроші», у межах якої учасники аналізують джерела доходів і формують розуміння зв'язку між працею, заробітком і фінансовим добробутом.

Практичний компонент відкривається аналітичною вправою «Мої гроші – моя карта витрат»: кожен учасник складає індивідуальну карту власних витрат за тиждень, категоризує їх на необхідні та ситуативні й аналізує частку імпульсивних покупок. Ситуаційна вправа «Усвідомлений вибір» пропонує реальні фінансові дилеми і спонукає аналізувати мотиви кожного можливого вибору та його наслідки. Центральною вправою є рольова гра «Обмежені ресурси»: у малих групах учасники моделюють розподіл обмеженого бюджету між конкуруючими потребами, вчаться встановлювати пріоритети і узгоджувати різні фінансові позиції. Завершує практичний блок вправа «Пастки реклами» – аналіз рекламних повідомлень з точки зору психологічних механізмів впливу на споживчу поведінку, спрямована на розвиток критичності щодо зовнішніх стимулів споживання.

Рефлексивний компонент включає вправу «Мій монетарний портрет», у межах якої кожен учасник на основі аналізу власних реакцій формулює опис свого ставлення до грошей і виявляє домінуючі монетарні установки. Групова рефлексія «Що я дізнався про себе?» створює простір для відкритого обговорення зроблених відкриттів. Заняття завершується вправою «Один крок до змін» – кожен учасник формулює одну конкретну зміну у власній фінансовій поведінці, яку готовий здійснити до наступного заняття.

Заняття 2. Мій бюджет: від хаосу до плану.

Мета другого заняття полягає у формуванні практичних навичок фінансового планування і бюджетування, а також у розвитку здатності підлітків до рефлексії майбутньої фінансової діяльності.

Теоретичний компонент відкривається міні-лекцією «Що таке особистий бюджет?», у якій учасники знайомляться з поняттями доходів, витрат і балансу бюджету та засвоюють принцип 50/30/20 як просту практичну модель розподілу коштів. Лекція-дискусія «Навіщо ставити фінансові цілі?» допомагає підліткам усвідомити різницю між короткостроковими і довгостроковими фінансовими цілями. Інформаційна вправа «Заощадження – це не обмеження» переосмислює заощадження як інструмент досягнення цілей, а не самообмеження, і аналізує психологічні бар'єри, що заважають відкласти гроші. Теоретичний блок завершує аналітична вправа «Наслідки рішень», безпосередньо спрямована на розвиток рефлексії майбутньої діяльності – найменш розвиненої форми рефлексивності у досліджуваній вибірці.

Практичний компонент розпочинається вправою «Моделювання особистого бюджету»: кожен учасник складає реалістичний місячний бюджет, розподіляє кошти за категоріями і обговорює результати у парі. Аналітична вправа «Балансування ресурсів» переводить роботу у формат малих груп: учасники аналізують незбалансований умовний бюджет і розробляють пропозиції щодо його оптимізації. Case-study «Фінансові сценарії» є методично найбільш складною вправою блоку: учасники аналізують три реалістичні ситуації підлітків із різними монетарними атитюдами і обговорюють більш адаптивні альтернативи поведінки. Завершує практичний блок групова вправа «Стратегія витрат» – малі групи розробляють і презентують власну стратегію витрат для умовного підлітка з конкретними фінансовими цілями.

Рефлексивний компонент включає вправу «Що змінилося у моєму мисленні?», яка спонукає учасників порівняти власне ставлення до грошей до і після двох перших занять, та вправу «Мій фінансовий мінімум» – кожен

учасник визначає мінімальну суму, яку зобов'язується відкладати щомісяця, і обґрунтовує своє рішення. Заняття завершується коротким колом зворотного зв'язку.

Заняття 3. Гроші і ставлення: соціальний вимір фінансової поведінки.

Мета третього заняття полягає у дослідженні соціально-психологічного виміру фінансової поведінки підлітків – впливу групи однолітків, сімейних установок і соціального тиску на фінансові рішення, а також у розвитку психологічної стійкості до зовнішніх маніпуляцій у фінансовій сфері.

Теоретичний компонент відкривається міні-лекцією «Як оточення впливає на наші гроші», у якій розглядаються механізми соціального впливу на фінансову поведінку – конформізм, наслідування, соціальне порівняння – та їх прояви у повсякденному фінансовому житті підлітків. Інформаційно-аналітична вправа «Фінансові установки моєї сім'ї» спонукає учасників відстежити, які монетарні повідомлення вони отримали у сімейному середовищі і яким чином ці повідомлення вплинули на їхнє власне ставлення до грошей. Лекція-дискусія «Гроші і дружба» розглядає складні питання фінансових відносин між однолітками: позики, спільні витрати, фінансовий тиск у групі, нерівність матеріального становища – і допомагає сформуванню здорові межі у фінансових відносинах.

Практичний компонент включає рольову гру «Скажи ні тиску», у якій учасники відпрацьовують навички відмови від фінансово необґрунтованих витрат під соціальним тиском однолітків. Вправа є особливо актуальною для підлітків з вираженим атитюдом «Гроші як статус», які схильні робити імпульсивні покупки заради соціального визнання. Аналітична вправа «Порівняння себе з іншими» досліджує механізм соціального порівняння у фінансовій сфері і допомагає учасникам виробити більш стійку фінансову самооцінку, не залежну від матеріального становища оточення. Case-study «Фінансовий тиск» пропонує аналіз конкретних ситуацій соціального фінансового тиску і розробку стратегій психологічного захисту. Завершує

практичний блок вправа «Мої фінансові цінності» – учасники формулюють перелік особистих фінансових цінностей, що слугуватиме орієнтиром для прийняття рішень незалежно від соціального тиску.

Рефлексивний компонент включає вправу «Чиї це гроші?» – учасники аналізують своє останнє фінансове рішення і визначають, наскільки воно відображало власні цінності, а наскільки – зовнішні впливи. Групова рефлексія «Мої фінансові межі» допомагає усвідомити, де проходять психологічні межі між власними фінансовими потребами і соціальними очікуваннями. Заняття завершується вправою «Лист собі у майбутнє» – кожен учасник пише собі коротке послання про те, яким він хоче бачити своє фінансове ставлення до себе й інших через рік.

Заняття 4. Моя фінансова стратегія: від усвідомлення до дії.

Мета четвертого заняття полягає у системному узагальненні набутого досвіду, формуванні індивідуальної фінансової стратегії підлітка і психологічній підготовці до самостійного і відповідального управління власними фінансовими ресурсами.

Теоретичний компонент відкривається інтегративною міні-лекцією «Психологія фінансового успіху», у якій узагальнюються ключові психологічні чинники ефективної фінансової поведінки – рефлексивність, адаптивні монетарні установки, здатність до планування і психологічна стійкість до зовнішнього тиску. Вправа «Фінансові помилки і що вони означають» розглядає найпоширеніші психологічні пастки фінансової поведінки – надмірна тривожність, поклоніння грошам, уникнення фінансових рішень – і пропонує конкретні психологічні стратегії їх подолання. Лекція-дискусія «Фінансова відповідальність як особистісна зрілість» пов'язує фінансову грамотність із ширшим контекстом особистісного розвитку підлітка і формує мотивацію до тривалої роботи над власною фінансовою компетентністю.

Практичний компонент є кульмінацією всієї тренінгової програми. Вправа «Мій фінансовий профіль» передбачає складання кожним учасником

узагальненого опису власних монетарних установок, сильних сторін і зон розвитку у фінансовій сфері на основі рефлексії всіх попередніх занять. Групова вправа «Фінансовий консультант» організується у форматі взаємного консультування: учасники у парах обмінюються своїми фінансовими планами і надають один одному конструктивний зворотний зв'язок, що розвиває як навички фінансового аналізу, так і здатність до рефлексії спілкування. Вправа «Мої фінансові цілі на рік» спонукає кожного учасника поставити три конкретні, вимірювані фінансові цілі на найближчий рік і прописати конкретні кроки для їх досягнення. Завершує практичний блок групова презентація «Наші поради підліткам» – малі групи розробляють і презентують короткий перелік психологічних порад щодо розвитку фінансової грамотності для своїх однолітків, що є підсумковою формою узагальнення набутого досвіду.

Рефлексивний компонент четвертого заняття є завершальним для всієї програми. Вправа «Мій шлях у тренінгу» спонукає учасників ретроспективно простежити власні зміни від першого до четвертого заняття і зафіксувати конкретні трансформації в установках, знаннях і намірах. Підсумкова рефлексія «П'ять речей, які я змінив у ставленні до грошей» дає можливість кожному учаснику публічно підтвердити свої зміни і отримати підтримку від групи. Програма завершується вправою «Мій фінансовий контракт із собою» – кожен учасник підписує символічний особистий контракт, у якому фіксує три конкретні фінансові зобов'язання перед собою на наступні три місяці, що є психологічним механізмом підвищення відповідальності за реалізацію набутих намірів.

Таким чином, тренінгова програма утворює цілісну систему психологічного впливу на фінансову грамотність підлітків. Послідовно охоплюючи усвідомлення монетарних установок, формування практичних навичок, опрацювання соціального виміру фінансової поведінки і вироблення індивідуальної фінансової стратегії, програма забезпечує комплексний вплив на всі компоненти фінансової грамотності і створює психологічні умови для стійких змін у фінансовій поведінці учасників.

3.3. Аналіз ефективності програми та рекомендації для психологів і педагогів.

Оцінка ефективності тренінгової програми «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей» здійснювалася на основі порівняння показників, отриманих до і після її проведення, за допомогою методичного інструментарію дослідження. З метою виявлення змін у ставленні підлітків до грошей, рівні їхньої рефлексивності та монетарних атитюдах проводилося повторне психодіагностичне обстеження учасників тренінгу після завершення програми. Порівняльний аналіз результатів дозволив оцінити ступінь досягнення поставлених цілей і визначити напрями подальшої психологічної роботи.

Порівняльний аналіз результатів за опитувальником ставлення до грошей А. Фернема до і після проведення тренінгової програми засвідчив позитивну динаміку за більшістю досліджуваних показників (*табл.3.1*).

Дані табл. 3.1 підтверджують, що найбільш виразною є позитивна динаміка за шкалою «Позитивне і раціональне ставлення до грошей»: частка учасників із високим та дуже високим рівнем зросла з 17,7% до 34,4%, тобто майже вдвічі. Це свідчить про те, що тренінгова програма ефективно сформувала у підлітків більш раціональне і конструктивне ставлення до грошей як інструменту досягнення цілей. Водночас частка учасників із низьким та дуже низьким рівнем скоротилася з 11,5% до 5,2%, що підтверджує загальну позитивну тенденцію.

Таблиця 3.1

Динаміка показників ставлення підлітків до грошей до та після тренінгової програми (у % від загальної кількості учасників)

Шкала	Високий та дуже високий рівень		Низький та дуже низький рівень	
	До програми	Після програми	До програми	Після програми
Позитивне і раціональне ставлення до грошей	17,7	34,4	11,5	5,2
Фіксація на грошах	10,4	9,4	14,6	15,6
Тривожність через гроші	38,5	22,9	4,2	7,3
Негативні емоції щодо грошей	35,4	21,9	4,2	8,3
Терапевтична функція грошей	17,7	11,5	4,2	6,2

Суттєва позитивна динаміка зафіксована за шкалою «Тривожність через гроші»: частка учасників із високим та дуже високим рівнем тривожності знизилася з 38,5% до 22,9%, тобто скоротилася на 15,6 відсоткових пункти. Зниження фінансової тривожності є одним із ключових очікуваних результатів програми, оскільки саме надмірна тривожність щодо грошей була виявлена як один із найбільш поширених дисфункціональних патернів у досліджуваній вибірці. Аналогічна позитивна тенденція простежується і за шкалою «Негативні емоції щодо грошей»: відсоток учасників із високими показниками знизився з 35,4% до 21,9%.

Помірна позитивна динаміка зафіксована за шкалою «Терапевтична функція грошей»: частка учасників із високим рівнем скоротилася з 17,7% до 11,5%. Водночас показники шкали «Фіксація на грошах» залишилися практично незмінними, що свідчить про стійкість цього конструкту і необхідність більш тривалої психологічної роботи для його суттєвої трансформації.

Порівняльний аналіз результатів за методикою А. Карпова і В. Пономарьової виявив позитивну динаміку рефлексивності учасників за всіма шкалами, хоча й різного ступеня вираженості (табл.3.2).

Найбільш виразну позитивну динаміку зафіксовано за шкалою рефлексії майбутньої діяльності (РМД): частка учасників із низьким рівнем скоротилася з 30,2% до 18,8%, а частка з високим рівнем зросла з 21,9% до 32,3%. Це є особливо значущим результатом, оскільки саме РМД була виявлена як найменш розвинена форма рефлексивності у досліджуваній вибірці і водночас найбільш тісно пов'язана з раціональним ставленням до грошей і навичками фінансового планування. Цілеспрямований розвиток здатності до прогнозування наслідків фінансових рішень у практичних вправах програми дав відчутний позитивний результат.

Таблиця 3.2

Динаміка рівнів рефлексивності підлітків до та після тренінгової програми (у % від загальної кількості учасників)

Шкала	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	До	Після	До	Після	До	Після
Ретроспективна рефлексія (РРД)	26,0	17,7	50,0	50,0	24,0	32,3
Ситуативна рефлексія (СРД)	20,8	14,6	54,2	52,1	25,0	33,3
Рефлексія майбутньої діяльності (РМД)	30,2	18,8	47,9	48,9	21,9	32,3
Рефлексія спілкування (РС)	22,9	17,7	52,1	51,0	25,0	31,3
Загальний рівень рефлексивності	24,0	15,6	53,1	52,1	22,9	32,3

Позитивна динаміка ретроспективної рефлексії (РРД) виявилася також помітною: частка учасників із низьким рівнем знизилася з 26,0% до 17,7%, а з

високим – зросла з 24,0% до 32,3%. Розвиток здатності до аналізу власного минулого фінансового досвіду, що забезпечувався рефлексивними вправами кожного заняття, сприяв формуванню більш усвідомленого ставлення до власних фінансових дій і помилок. Загальний рівень рефлексивності також демонструє чітку позитивну тенденцію: частка учасників із низьким рівнем скоротилася з 24,0% до 15,6%, а з високим – зросла з 22,9% до 32,3%.

Порівняльний аналіз результатів за опитувальником Клонц виявив помірну позитивну динаміку у структурі монетарних атитюдів учасників програми (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка монетарних атитюдів підлітків до та після тренінгової програми (у % від загальної кількості учасників)

Шкала	Вище норми		Норма		Нижче норми	
	До	Після	До	Після	До	Після
Уникнення грошей	6,2	5,2	69,8	71,9	24,0	22,9
Гроші як статус	26,0	18,8	66,7	72,9	7,3	8,3
Поклоніння грошам	28,2	17,7	63,5	73,9	8,3	8,4
Пильність щодо грошей	26,1	27,1	65,6	66,7	8,3	6,2

Найбільш виразна позитивна динаміка зафіксована за шкалами «Поклоніння грошам» та «Гроші як статус» – саме тими атитюдами, що були виявлені як найбільш деструктивні у нашому дослідженні. Частка учасників із показниками вище норми за шкалою «Поклоніння грошам» знизилася з 28,2% до 17,7%, а за шкалою «Гроші як статус» – з 26,0% до 18,8%. Відповідно зросла частка учасників із нормативними показниками: з 63,5% до 73,9% і з 66,7% до 72,9% відповідно. Ці зміни свідчать про те, що цілеспрямована робота з усвідомлення деструктивних монетарних сценаріїв, реалізована у вправах першого і третього занять, дала відчутний результат.

Показники шкали «Пильність щодо грошей» залишилися практично стабільними, що є очікуваним результатом: цей атитюд є найбільш адаптивним серед чотирьох і не потребує корекції у бік зниження. Незначні зміни за шкалою «Уникнення грошей» пояснюються тим, що цей атитюд і до програми мав найменш виражені показники вище норми у вибірці.

На основі результатів дослідження та досвіду апробації тренінгової програми сформульовано практичні рекомендації для фахівців, які здійснюють психолого-педагогічну роботу з підлітками у напрямі розвитку фінансової грамотності.

Практичному психологу закладу загальної середньої освіти рекомендується включати діагностику монетарних атитюдів за опитувальником Клонц та рівня рефлексивності до плану психодіагностичного обстеження учнів старших класів з метою виявлення підлітків із деструктивними монетарними сценаріями для подальшої індивідуальної або групової роботи. У межах групової тренінгової роботи доцільно проводити заняття з фінансової грамотності як обов'язкову складову психологічного супроводу учнів 9–11 класів із забезпеченням трикомпонентної структури кожного заняття та обов'язковим рефлексивним блоком. Особливу увагу слід приділяти розвитку рефлексії майбутньої діяльності як ключового психологічного ресурсу фінансового планування, оскільки саме цей показник виявився найменш розвиненим у досліджуваній вибірці. В індивідуальній роботі з підлітками, що мають виражені деструктивні монетарні атитюди – зокрема поклоніння грошам та уникнення грошей, – рекомендується використовувати методи когнітивно-поведінкової терапії для корекції дисфункціональних фінансових переконань, пов'язуючи їх із загальним рівнем самооцінки та локусом контролю підлітка.

Класному керівнику рекомендується інтегрувати елементи фінансової грамотності у виховні години і класні заходи, обговорювати реальні фінансові ситуації у форматі групових дискусій та залучати учнів до аналізу рекламних повідомлень з метою розвитку критичного медіасприйняття. Важливим

напрямом роботи є взаємодія з батьками: проведення тематичних батьківських зборів з питань фінансового виховання підлітків у сім'ї, інформування батьків про роль сімейних монетарних установок у формуванні фінансової поведінки дітей та надання практичних рекомендацій щодо залучення підлітків до планування сімейного бюджету.

Батькам рекомендується забезпечувати підлітку регулярні кишенькові гроші як практичну можливість для засвоєння навичок управління власним бюджетом і залучати його до обговорення сімейних фінансових рішень. Важливо бути свідомими щодо власних монетарних установок і їхнього впливу на фінансові цінності дитини, уникаючи як надмірної фінансової тривожності, так і демонстративного споживання у присутності підлітка. Систематичне обговорення фінансових питань у сімейному колі, спільне планування витрат і позитивний особистий приклад раціонального управління грошима є найбільш дієвими інструментами фінансового виховання у сімейному середовищі.

Реалізація наведених рекомендацій потребує системного і міжсуб'єктного підходу, що передбачає скоординовану взаємодію психолога, педагогів і батьків. Лише комплексний вплив на психологічне середовище підлітка — у закладі освіти та сімейному середовищі одночасно — може забезпечити стійкі і довготривалі зміни у структурі його фінансової грамотності. Результати апробації тренінгової програми підтверджують її ефективність як інструменту цілеспрямованого психологічного сприяння розвитку фінансової грамотності підлітків і доводять доцільність її широкого впровадження у практику роботи психологічної служби закладів загальної середньої освіти.

Висновки до розділу 3.

У третьому розділі теоретично обґрунтовано, розроблено та апробовано тренінгову програму розвитку фінансової грамотності підлітків, а також проаналізовано її ефективність і сформульовано практичні рекомендації.

Обґрунтовано концептуальні засади тренінгової програми «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей». Встановлено, що теоретичну основу програми складають діяльнісний підхід, концепція рефлексивного навчання, концепція монетарних сценаріїв та соціально-психологічний підхід до навчання. Визначено шість провідних принципів побудови програми – комплексності, активності та суб'єктності, рефлексивності, поступовості та послідовності, відповідності віковим особливостям і зв'язку з реальним життям, – реалізація яких забезпечує цілісний психологічний вплив на всі компоненти фінансової грамотності підлітків.

Розроблено зміст і структуру тренінгової програми, що складається з чотирьох занять тривалістю дев'яносто хвилин кожне. Перше заняття спрямоване на усвідомлення власних монетарних установок і формування базових уявлень про раціональну фінансову поведінку. Друге заняття зосереджується на практичних навичках бюджетування і фінансового планування. Третє заняття присвячене соціально-психологічному виміру фінансової поведінки – впливу групи однолітків, сімейних установок і соціального тиску на фінансові рішення підлітків. Четверте заняття забезпечує системне узагальнення набутого досвіду і вироблення індивідуальної фінансової стратегії. Кожне заняття реалізується через теоретичний, практичний і рефлексивний компоненти.

Проаналізовано ефективність програми на основі порівняння показників до і після її проведення. Встановлено позитивну динаміку за всіма ключовими показниками: зросла частка учасників із високим рівнем раціонального ставлення до грошей; знизилася частка підлітків із високим рівнем фінансової тривожності; скоротилася частка учасників із низьким рівнем рефлексії майбутньої діяльності; зменшилася частка підлітків із деструктивним

атитюдом поклоніння грошам. Отримані результати підтверджують ефективність розробленої програми як інструменту цілеспрямованого розвитку фінансової грамотності підлітків.

Сформульовано практичні рекомендації для практичних психологів, класних керівників і батьків щодо психолого-педагогічної роботи з розвитку фінансової грамотності підлітків. Наголошено на необхідності системного і міжсуб'єктного підходу, що передбачає скоординовану взаємодію всіх учасників освітнього процесу для забезпечення стійких і довготривалих змін у структурі фінансової грамотності підростаючого покоління.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань отримано результати дослідження психологічних чинників формування фінансової грамотності підлітків.

1. Проаналізовано наукові підходи до розуміння фінансової грамотності як психологічного феномену. Встановлено, що фінансова грамотність є складним багатокомпонентним особистісним утворенням, яке інтегрує когнітивний, афективний та конативний компоненти у єдину систему фінансової компетентності особистості. Ефективність фінансової грамотності визначається не лише рівнем фінансової обізнаності, але й характером психологічних установок щодо грошей та здатністю особистості до усвідомленої регуляції власної фінансової поведінки. Монетарні атитюди функціонують як психологічний регулятор фінансової поведінки, визначаючи характер реакцій особистості на фінансові ситуації і вибір стратегій управління грошима.

2. Визначено психологічні чинники формування фінансової грамотності, які утворюють дворівневу систему. На внутрішньоособистісному рівні провідну роль відіграють монетарні атитюди, рефлексивність, локус контролю та самооцінка. На соціально-психологічному рівні ключовими чинниками виступають вплив сімейного середовища, референтної групи однолітків та медіапростору. Рефлексивність забезпечує перехід від імпульсивного до усвідомленого управління фінансовими ресурсами і виступає інтегративним психологічним ресурсом, що пронизує всі часові виміри фінансової поведінки особистості.

3. Обґрунтовано роль підліткового віку як сензитивного періоду фінансової соціалізації особистості. Показано, що саме у підлітковому віці відбувається якісна трансформація розуміння функцій грошей, формується власна система монетарних цінностей і установок, інтенсивно розвиваються самосвідомість та рефлексивні здібності. Монетарні атитюди, що складаються у підлітковому віці, є відносно пластичними і піддаються цілеспрямованій

психологічній корекції, тоді як у дорослому житті вони стабілізуються і стають значно стійкішими до змін.

4. Емпірично досліджено особливості ставлення підлітків до грошей, рівень їхньої рефлексивності та монетарні атитюди. Встановлено, що у структурі ставлення підлітків до грошей домінують афективні компоненти – тривожність через гроші, негативні емоції та схильність до використання витрачання коштів як засобу емоційної регуляції, – тоді як раціональне і позитивне ставлення до грошей є менш вираженим: лише 17,7% досліджуваних виявили високий та дуже високий рівень раціонального ставлення до грошей. У структурі рефлексивності найменш розвинутою виявилася рефлексія майбутньої діяльності – низький рівень зафіксовано у 30,2% підлітків, що безпосередньо пов'язано з труднощами фінансового планування та орієнтації на довгострокові фінансові цілі. Серед монетарних атитюдів найбільш вираженими виявилися атитюди поклоніння грошам – 28,2% вище норми – та сприйняття грошей як статусу – 26,0% вище норми, що відображає характерну для підліткового віку орієнтацію на матеріальне благополуччя як засіб самоствердження.

5. Виявлено статистично значущі взаємозв'язки між досліджуваними психологічними показниками. Доведено, що вищий рівень рефлексивності, передусім рефлексії майбутньої діяльності ($r = 0,51$; $p < 0,01$) та ситуативної рефлексії ($r = 0,38$; $p < 0,01$), позитивно пов'язаний із раціональним ставленням до грошей і негативно – із фінансовою тривожністю ($r = -0,39$; $p < 0,01$). Серед монетарних атитюдів найбільш конструктивним виявився атитюд пильності щодо грошей ($r = 0,41$; $p < 0,01$ із раціональним ставленням), а найбільш деструктивним – поклоніння грошам, що виявляє сильні позитивні зв'язки з фінансовою тривожністю ($r = 0,48$; $p < 0,01$) і фіксацією на грошах ($r = 0,53$; $p < 0,01$). Отримані результати підтверджують теоретичні положення про рефлексивність і монетарні атитюди як ключові психологічні чинники формування фінансової грамотності підлітків.

б. Розроблено, апробовано та оцінено ефективність тренінгової програми «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей», що складається з чотирьох структурованих занять і реалізується через теоретичний, практичний та рефлексивний компоненти. Аналіз результатів до і після проведення програми засвідчив позитивну динаміку за всіма ключовими показниками: частка учасників із високим рівнем раціонального ставлення до грошей зросла з 17,7% до 34,4%; рівень фінансової тривожності знизився з 38,5% до 22,9%; частка підлітків із низьким рівнем рефлексії майбутньої діяльності скоротилася з 30,2% до 18,8%; вираженість деструктивного атиюдю поклоніння грошам знизилася з 28,2% до 17,7%. Сформульовано диференційовані практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків, реалізація яких потребує системного і міжсуб'єктного підходу до психолого-педагогічної роботи з розвитку фінансової грамотності підростаючого покоління.

Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати такі пропозиції. Доцільно включити діагностику монетарних атиюдів і рефлексивності до стандартного психодіагностичного інструментарію психологів закладів освіти для виявлення підлітків із деструктивними фінансовими установками. Тренінгову програму «Фінансова обізнаність та усвідомлене ставлення до грошей» рекомендується впровадити як обов'язкову складову психологічного супроводу учнів закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. Фінансова грамотність: навчальний посібник. Київ: Знання, 2020.
2. Барадія Н., Покась Л. Формування фінансової грамотності через впровадження педагогічних технологій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 23. Том 1. С. 89–94.
3. Василевська Т., Бербец В. The place and role of key competence «entrepreneurship and financial literacy»; in the content of technologies of basic secondary education. *SWorldJournal*. 2022. № 3(13-03). С. 37–42.
4. Василець К.В. Особливості моральної свідомості особистості: теоретична модель. *Психологія і особистість*. 2022. № 1 (21). С. 21–33.
5. Власова-Чмерук О., Юдко А. Зв'язок задоволеності життям зі ставленням до грошей у осіб юнацького віку. *Психологія особистості*. 2019. 1 (10). С.123–128.
6. Возносименко Д., Поперечна Н. Формування ключової компетентності учнів «підприємливість і фінансова грамотність» у процесі навчання математики. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. Вип. 3(31) 2024. С. 906-915.
7. Волинець Н. Я-концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. Вип. 1 (54). С. 27-34.
8. Годик С. Теоретико-методологічний аналіз проблеми емоційної сепарації в процесі становлення особистісної ідентичності в юнацькому віці. *Психологічні перспективи*. 2024. Вип. 44. С. 52-63.
9. Гребенюк М.Ю., Власова І.М. Психологічні типи самореалізації особистості в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології*. 2021. 10 (31). С. 124-130.
10. Гуляєва А.С. Роль системи переконань у житті особистості. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнко. Проблеми сучасної психології*.

2017. № 36. С. 31–40.

11. Дембицька Н. М., Зубіашвілі І. К., Лавренко О. В., Мельничук Т. І. Соціально-психологічні закономірності економічного самовизначення молоді в умовах суспільних змін: монографія / за ред. Н. М. Дембицької, О. В. Лавренко. Київ–Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021.

12. Домбровська С.О. Сучасні методи формування фінансової грамотності населення України. *Освітня аналітика України*. 2022. 3 (19). С.5-14.

13. Єгорова О. В. Формування фінансової відповідальності учнів у процесі навчання фінансової грамотності. *Проблеми сучасної освіти*. 2021. № 4, С.112–118.

14. Єгорович С. С., Онищенко А. В. Оцінювання фінансової грамотності та фінансової інклюзії старшокласників. *Економіка і регіон*. 2023. № 3 (90). С. 45–53.

15. Зубіашвілі І.К. Психологічні особливості економічного самовизначення старшокласників. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2020. 56. С.30-36.

16. Зубіашвілі І.К. Ставлення до грошей як важливий фактор соціалізації. *Проблеми сучасної психології*. 2011. № 14. С. 301–311.

17. Зубіашвілі І. К., Мельничук Т. І. Психологічні аспекти економічного самовизначення особистості. *Журнал сучасної психології*. 2023. 1(28). С.69 -77. Видавничий дім «Гельветика».

18. Інтенсив-тренінг з підвищення фінансової грамотності. Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 років. URL: <https://surl.li/kqmooh>

19. Карамушка Л. М., Ходакевич О. Г. Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей : монографія. Київ : КНЕУ, 2017. 200 с.

20. Карась С. О. Педагогічні умови розвитку фінансової відповідальності підлітків: теоретико-методичний аспект. *Педагогіка і психологія*. 2023. № 3. С. 55–63.

21. Киричук О.О. Ціннісні регулятори психологічного благополуччя особистості. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія «Психологічні науки»*. 2018. 1. С.89-94.
22. Клименко Н. Проблема дослідження чинників ставлення до грошей. Економічна поведінка молоді: конструктивні форми та девіації. *Зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (28 листопада 2024 року, Київ)*. 2025. КНЕУ. С. 36-41.
23. Комарова О.О., Братченко Л.Є. Гроші як чинник соціально-психологічного впливу на людей у сучасному суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. № 83. С. 125–133.
24. Кравченко А.І. Психологічні особливості ставлення підлітків до грошей. Харків: Харківський університет, 2019. 178 с.
25. Кравченко М.В. Розвиток фінансової грамотності у підлітків: психологічні та освітні підходи. *Освіта та психологія*. 2022. № 6. С. 123-137.
26. Крамаренко С. М. Методика розвитку фінансової компетентності школярів на засадах компетентнісного підходу. *Педагогічний альманах*. 2021. №46. С.98–104.
27. Кугай Н., Володько А. Реалізація наскрізної лінії «підприємливість і фінансова грамотність» під час вивчення функцій у базовій школі. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 3. С. 49–58.
28. Кузьменко Ю. Формування компетентності «підприємливість та фінансова грамотність»: сучасні орієнтири. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Педагогіка*. 2018. №2 (8). С. 36–39.
29. Кузьмін О. Є. Психолого-педагогічні основи формування фінансової культури особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2021. № 30. С. 56–63.
30. Максименко С.Д. Генеза існування особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240с.
31. Мельничук Л. Фінансова грамотність і культура особистості. Львів : Вид-во, 2021. 176 с.

32. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології. *Соціальна психологія*. 2014. 3(5). С.3– 21.
33. Наконечна М. Психологічні особливості інтерсуб'єктної взаємодії в юнацькому віці. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. Вип. 17 (62). 2022. С. 60-71.
34. Нікітіна О.П., Хомуленко Т.Б., Іванченко А.Д. Психологія монетарної спрямованості особистості: монографія. Харків : Лідер. 2020. 246 с.
35. Оросне І., Барабаш Д. Дослідження фінансової грамотності серед молоді. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics*. 2025. Т. 9. С. 269–283.
36. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: вид-во СУМДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. 430 с.
37. Павелків Р.В. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. Випуск 11, 2018. *Збірник наукових праць РДГУ*. С. 5-10.
38. Пащенко, Г. П. Модель формування фінансової компетентності учнів закладів загальної середньої освіти. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. № 72. С. 134–139.
39. Петренко Л. А. Вікові особливості фінансового планування: порівняльний аналіз. *Журнал соціальної та економічної психології*. 2020. Т. 12. №1. С. 45-61.
40. Письменний В. В., Коженівський С. Енциклопедія для фінансово грамотних школярів. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2020. 136 с.
41. Прищепа С. М. Формування фінансової відповідальності школярів як чинник їхньої успішної соціалізації. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 58. С. 156–162.
42. Сімків М. Модифікований варіант методики А. Фернема «Шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП). *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2012. № 2.

43. Смовженко Т. С. Фінансова грамотність: навчальний посібник. Київ: FINREP, 2021. 311 с.
44. Смовженко Т., Кузнєцова А. Впровадження фінансової грамотності в Україні: сучасний стан і перспективи. *Вісник Національного банку України*. 2019. № 9. С. 8-16.
45. Сорока О. С. Формування економічної грамотності учнів середніх шкіл у процесі навчальних проєктів: дис. ... канд. пед. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 210 с.
46. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук ; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 346 с.
47. Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія / В.В.Москаленко, О.В.Лавренко, Н.М.Дембицька, І.К.Зубіашвілі [та ін.]; за ред.. В.В.Москаленко. К.: Педагогічна думка, 2015. 405 с.
48. Фінансова грамотність здобувачів освіти: теоретичні аспекти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/2586> (дата звернення: 12.12.2025).
49. Фінансова грамотність. Фінанси. Що? Чому? Як?: навчальний посібник / авт. кол.; К., 2019. 272 с.
50. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник. Бердянськ, БДПУ, 2016. 193 с.
51. Черепаха О.І. Психологічні аспекти ставлення до грошей. К.: Наукова думка, 2018. 156 с.
52. Шамне А. В. Ставлення до грошей, монетарні установки і цінності сучасної молоді України. *Проблеми сучасної психології*. 2018. 1. С.189–195.
53. Шевченко Л. С. Формування фінансової культури старшокласників засобами проєктного навчання. *Інноваційна педагогіка*. 2022. № 44. С. 78–83.

54. Furnham A. *The new psychology of money*. Routledge/Taylor & Francis Group. 2014. 338 p.
55. Gagarina M., Nestik T., Drobysheva T. Social and Psychological Predictors of Youths' Attitudes to Cryptocurrency. *Behav. Sci.* 2019. 9(12). P.118.
56. Klontz B., Horwitz E., Klontz T. *Money Mammoth: Harness The Power of Financial Psychology to Evolve Your Money Mindset, Avoid Extinction, and Crush Your Financial Goals*. John Wiley Sons. 2020. 288 p.
57. Kõiv K. Pocket money as an agent of economic socialization: differences in parental management of money of mail juvenile delinquents compared with controls. *The Experience of Citizenship: Conference Papers of the Sixth Conference of the Children's Identity and Citizenship in Europe Thematic Network (CiCe). Krakov, Poland, May 20-22, 2014/ Ed. A.Ross.- London: CiCe. 2014. P. 317– 324.*
58. Low K. E.Y. Money and Morality: Some perspectives from Singapore. *New Zealand Journal of Asian Studies.* 2015. 7. 1. P. 37– 62.
59. Lusardi A., Mitchell O. S. Financial Literacy and Financial Resilience: Evidence from the COVID-19 Pandemic. *Financial Planning Review.* 2021. Vol. 4, Iss. 3. P. 1–18.
60. Norvilitis J.M., MacLean M.G. The role of parents in college students' financial behaviors and attitudes. *Journal of Economic Psychology.* 2016. 31. 1. P.55– 63.
61. Simkiv M. Money attitude of Ukrainian young people: socio-demographic aspect. *The Journal of Education, Culture, and Society.* 2013. 2. P.36–45.

Опитувальник ставлення молоді до грошей (А. Furnham)

Інструкція: оцініть висловлювання від 1 до 5, за принципом:

1 - зовсім не згоден; 2 - частково не згоден; 3 - не згоден; 4 - частково згоден; 5 – згоден.

1. Гроші – це найважливіше в житті.
2. Гроші роблять людей щасливими.
3. Гроші дають мені відчуття безпеки.
4. Гроші – це спосіб показати свою цінність.
5. Гроші – це спосіб контролювати інших.
6. Гроші – це спосіб досягти своїх цілей.
7. Гроші роблять мене більш привабливим для інших.
8. Гроші – це спосіб отримати те, що я хочу.
9. Гроші – це спосіб допомогти іншим.
10. Гроші – це спосіб зберегти своє здоров'я.
11. Я можу легко заробляти гроші.
12. Я завжди можу знайти способи заробити додаткові гроші.
13. Я не боюся витратити гроші.
14. Я не люблю економити гроші.
15. Я не боюся втратити гроші.
16. Я вважаю, що люди, які мають багато грошей, більш успішні, ніж ті, хто має мало грошей.
17. Я вважаю, що люди, які мають багато грошей, більш привабливі, ніж ті, які мають мало грошей.
18. Я вважаю, що люди, які мають багато грошей, більш щасливі, ніж ті, хто має мало грошей.
19. Я вважаю, що гроші – це засіб, а не мета.

20. Я вважаю, що гроші – це важливий інструмент, але вони не є найважливішим у житті.

21. Я вважаю, що гроші не можуть купити щастя.

22. Я часто думаю про гроші.

23. Я можу легко відмовитися від грошей.

24. Я часто відчуваю себе винним, коли витрачаю гроші.

25. Я часто відчуваю себе тривожно, коли не маю грошей.

26. Я вважаю, що гроші – це показник успіху.

27. Я вважаю, що гроші – це спосіб маніпулювати іншими.

28. Я вважаю, що гроші – це спосіб отримати все, що я хочу.

29. Я вважаю, що гроші – це спосіб забезпечити собі майбутнє.

30. Я вважаю, що гроші – це спосіб допомогти іншим.

31. Я вважаю, що гроші – це спосіб зберегти здоров'я.

32. Я вважаю, що гроші – це спосіб досягти своїх цілей.

33. Я вважаю, що гроші – це спосіб відчувати себе щасливим.

34. Я вважаю, що гроші – це не найважливіше в житті.

35. Я вважаю, що гроші – це важливий інструмент, але вони не є обов'язковими.

36. Я вважаю, що гроші не можуть купити щастя, але вони можуть зробити життя більш комфортним.

37. Я вважаю, що гроші – це засіб, а не мета.

38. Я вважаю, що гроші – це спосіб контролювати себе.

39. Я вважаю, що гроші – це спосіб показати свою незалежність.

40. Я вважаю, що гроші – це спосіб отримати задоволення.

41. Я вважаю, що гроші – це спосіб жити в достатку.

42. Я вважаю, що гроші – це спосіб жити в безпеці.

43. Я вважаю, що гроші – це спосіб допомогти іншим.

44. Я вважаю, що гроші – це спосіб змінити світ.

45. Я вважаю, що гроші – це спосіб відчувати себе цінним.

Методика «Визначення рівня рефлексивності»

Інструкція: «Вам належить дати відповіді на кілька тверджень опитувальника. У бланку відповідей навпроти номера питання проставте, будь ласка, цифру, відповідну варіанту Вашої відповіді: 1 – абсолютно невірно; 2 – невірно; 3 – скоріше невірно; 4 – не знаю; 5 – скоріше вірно; 6 – вірно; 7 – абсолютно вірно. Не задумуйтесь довго над відповідями. Пам'ятайте, що правильних або неправильних відповідей у цьому випадку бути не може».

Текст опитувальника

1. Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довго думаю про неї; хочеться її з кимось обговорити.
2. Коли мене раптом несподівано про щось питають, я можу відповісти перше, що спало на думку.
3. Перш ніж зняти трубку телефону, щоб подзвонити у справах, я, зазвичай, подумки планую майбутню розмову.
4. Зробивши якийсь промах, я довго потім не можу відволіктися від думок про нього.
5. Коли я розмірковую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом згадати, що послугувало початком ланцюжка думок.
6. Приступаючи до важкого завдання, я намагаюся не думати про майбутні труднощі.
7. Головне для мене – уявити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.
8. Буває, що я не можу зрозуміти, чому хто-небудь незадоволений собою.
9. Я часто ставлю себе на місце іншої людини.
10. Для мене важливо у деталях уявляти собі хід майбутньої роботи.
11. Мені було б важко написати серйозний лист, якщо б я заздалегідь не склав план.

12. Я волію діяти, а не розмірковувати над причинами своїх невдач.
13. Я досить легко приймаю рішення щодо дорогої покупки.
14. Як правило, щось задумавши, я прокручую у голові свої задуми, уточнюючи деталі, розглядаючи всі варіанти.
15. Я турбуюся про своє майбутнє.
16. Думаю, що у безлічі ситуацій треба діяти швидко, керуючись першою, що прийшла у голову, думкою.
17. Часом я приймаю необдумані рішення.
18. Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести її подумки, наводячи все нові й нові аргументи на захист своєї точки зору.
19. Якщо відбувається конфлікт, то, розмірковуючи над тим, хто у ньому винен, я, у першу чергу, починаю з себе.
20. Перш ніж прийняти рішення, я завжди намагаюся все ретельно обдумати і зважити.
21. У мене бувають конфлікти від того, що я деколи не можу передбачити, якої поведінки очікують від мене оточуючі.
22. Буває, що, обмірковуючи розмову з іншою людиною, я ніби подумки веду з нею діалог.
23. Я намагаюся не замислюватися над тим, які думки і почуття викликають у інших людей мої слова й учинки.
24. Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумаю, якими словами це краще зробити, щоб її не образити.
25. Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.
26. Якщо я з кимось сварюся, то у більшості випадків не вважаю себе винуватим.
27. Рідко буває так, що я шкодую про сказане.

Опитувальник виміру монетарних атитюдів (В. і Т. Klontz)

Інструкція: оцініть висловлювання від 1 до 7, за принципом 1 – абсолютно не згоден, 7 – повністю згоден.

1. Я вважаю, що чим більше людина має грошей, тим вона успішніша.
2. Я вважаю, що необхідно заощаджувати гроші «на чорний день», щоб уникнути життєвих негараздів.
3. Я зневажаю гроші і тих, хто їх має.
4. Заради прибутку я здатен(на) ризикнути всіма грошима, що маю.
5. Я поважаю людей, які мають більше грошей, ніж я.
6. Я вважаю, що витрачання коштів на придбання речей позбавляє від пригніченого настрою.
7. Я повністю згоден(на) з висловом: «Гроші існують для того, щоб їх витратити».
8. Мій емоційний стан залежить від моїх фінансових справ.
9. Я вважаю, що відкладати гроші на старість – марна справа.
10. Гроші – головна мета мого життя.
11. Я переконаний(на), що необхідно слідкувати за своїми прибутками та витратами.
12. Гроші мене мало цікавлять.
13. Я вважаю, що моє фінансове становище гірше, ніж у інших.
14. Я переконаний(на), що всі біди у світі трапляються через гроші.
15. Я вважаю, що гроші дозволяють впливати на інших людей і змушують їх робити те, що потрібно тобі.
16. Гроші роблять моє життя щасливим і сповненим радості.
17. Я не переймаюся своїм фінансовим становищем.
18. Я відчуваю себе більш впевненим(ною) в майбутньому, якщо в мене є грошові збереження.

19. Я вважаю, що матеріальне благополуччя людини залежить від її здібностей та зусиль.

20. Я впевнений(на), що планування власного бюджету може захистити від фінансових труднощів.

21. Я вважаю, що моє фінансове становище краще, ніж у інших.

22. Думка навколишніх про людину не залежить від кількості грошей, що вона має.

23. Гроші викликають у мене тривогу та занепокоєння.

24. Гроші забезпечують існування людини, але не роблять її життя змістовним і щасливим.

25. Я вважаю, що за гроші можна купити дружбу та прихильність інших людей.

26. Іноді мені не вистає грошей на необхідне, але я не переймаюся через це.

27. Я вважаю, що необхідно багато працювати заради матеріального благополуччя.

28. Від кількості грошей, що має людина, залежить її безпека та захищеність.

29. Я вважаю, гроші здатні вирішити всі мої проблеми.